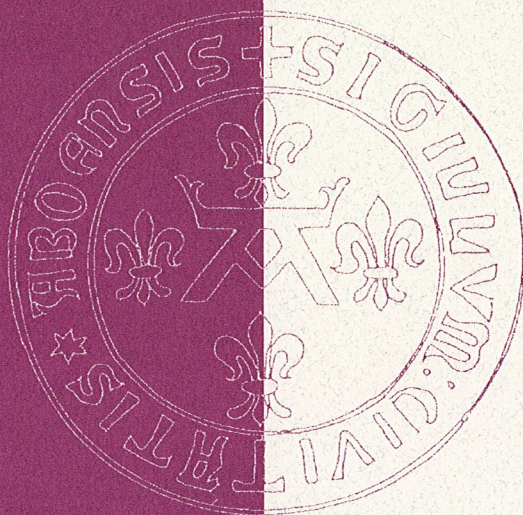

META

medeltidsarkeologisk tidsskrift

NR 4 2002

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Institutionen för Arkeologi och
Antikens historia,
Sandgatan 1, S-223 50 Lund.
Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.
E-mail: meta@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltidsarkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlems-tidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 2003 kr 200:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Lars Ersgård, Ann-Britt Falk Boreklev, Maria Domeij, Anders Jonasson, Kristina Josefson, Jan Kockum, Ing-Marie Nilsson, Gunnar Nordanskog, Joakim Thomasson.

META:s lokalredaktion i Stockholm:
Johan Anund och Mathias Bäck

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 2002:4

- 1 Redaktionellt
- 3 *Kari Uotila*
Åbo medeltida rådhus - en stenbyggnad vid ett medeltida torg
- 19 *Ivan Balic*
Det sociala rummet som spegling av styrkerelationer
- 27 *Claes Theliander*
Kultplatskontinuitet i Västergötland?
Ett inlägg i en nygamal debatt
- 35 *Ola Kyhlberg*
Huvudgårdar och herravälden - recension av Martin Hanssons avhandling
- 50 *Jesper Jerkert*
Bayesiansk förvirring
- 54 *Jes Wienberg*
Kirker, statistik og vrøvl

META:s omslagsbild: Åbo stads sigill från 1370-talet. Från Medeltidsstaden 3, Åbo (Turku). Publicerad av Åbo Landskapsmuseum 1986.

Redaktionellt

Stadsarkeologi, recensioner, helig geometri & i viss mån Historiska Museet - det är vad META handlar om i detta nummer.

Under det senaste halvåret har artiklarna strömmat in till META:s redaktion. Vi är mycket glada för detta och hoppas att det stinna flödet fortsätter även i framtiden. Det har emellertid fått till följd att vi har lite längre pressläggningstid än vad vi brukar, vilket har fått till följd att artiklar inte har kunnat följas i direkt på varandra följande nummer. Till förtret för somliga - till gagn för andra. Redaktionen har fått in en del kommentarer på föregående nummer. Museerna är viktiga institutioner i vår bransch, de är vårt fönster mot allmänheten. Kommentarererna har varit både betraktande och kritiska, men varför inte skriva en kommentar som vi kan publicera? Vad är arkeologernas roll på museerna? Kristian Berg menar ju tex. att museerna inte skall behöva forska men väl beställa sådan, samtidigt som de skall vara i 'samhällets fokus'. Är vår/arkeologernas forskning inte i samhällets fokus? En fråga nog så intressant och provocerande att bemöta ...

Framförvarande nummer kan delas in i tre teman: stadsarkeologi, recensioner och en avslutning på debatten kring förekomsten av en helig geometri.

Det stadsarkeologiska temat består av Kari Uotilas bidrag om Åbos medeltida rådhus och Ivan Balic betraktade kring förutsättningarna inom exploateringsarkeologin och dess möjligheter att skapa ny kunskap. Uotilas bidrag är viktigt ur flera olika aspekter. Dels är det första gången som det redogörs för de stora stadsarkeologiska undersökningarna som under senare år genomförts i staden. Det finns mycket som händer inom finländsk stadsarkeologi - till skillnad från den svenska 'törnrosasömnen' - och de nya undersökningarna är grävda på så sätt att det stora möjligheter att belysa väsentliga frågeställningar inom det stadsarkeologiska fältet. Dels har de medeltida rådhusen fört en slumrande tillvaro. Det är först under senare år som rådhusen har börjat intressera forskningen. Tidigare i år gavs Sune Zachrissons licentiatavhandling 'Det svenska rådhuset under senmedeltid och äldre vasatid' ut i en festskrift tillägnad honom på hans 70 årsdag (*Rådhus, äpplen och rabarber ...* Medelius, H. & Sigurdson, J. (red), Nordiska Museet 2002). Dessförinnan hade Dansk Center for Byhistoria publicerat ett omfattande material om de danska rådhusen under enväldet på deras nätportal (<http://www.byhistorie.dk/raadhuse/>). Uotila bidrar med en sammanfattning av hans licentiatavhandling som publicerades på finska under början av 1990-talet. I artikeln finns även några intressanta utblickar till rådhus

i andra östersjöstäder. I nästkommande META publiceras även en intressant forskningsöversikt kring stadsarkeologin i Viborg (Ryssland).

Balic artikel faller väl in en Kulturen-tradition såsom vi känner det från tidigare bidrag. Artikeln anknyter i hög grad till de resonemang som tidigare förts av Stefan Larsson och Tom Saunders angående Ärkebiskopsgården i Trondheim. Balic utgår dock ifrån en tematisk diskussion kring 'schaktningsövervakningar' (extensiva arkeologiska iakttagelser i samband med markarbeten) och hur de kan berika forskningen. Materialet relateras till 'miljöbegreppet' och vidare till rum och rumsliga förändringar inom Allhelgonaklostrets område i Lund.

Claes Theliander, doktorand i Göteborg, ramlade över Midgårdprojektets bok 'Plats och Praxis', och då framförallt Anders Andréns bidrag 'Platernas betydelse'. Andréns bidrag är utgångspunkt i en mängd betraktelser kring situationen i Västergötland angående kultplatskontinuitet. Samma förutsättningar gäller när Ola Kyhlberg kommenterar Martin Hansson avhandling 'Huvudgårdar och herravälden'. Kyhlberg, som var Hansson opponent vid disputationen, låter boken bli utgångspunkt för en del kritik, men framförallt i en hel del spännande vidareutvecklingar och konsekvenser av Hanssons forskningsresultat. Det var ganska länge sedan META publicerade recensioner och vi har faktiskt arbetat för att åtminstone de avhandlingar som under den senaste tiden har publicerats i medeltidsarkeologi skall kommenteras i vår tidskrift. Vi kan konstatera att det publiceras fler böcker i ämnet än någonsin tidigare samtidigt som det är tyst kring dessa - varför? Forskningsresultaten behöver diskuteras och sättas i nya kontexter och varför inte göra detta i META?

Jesper Jerkert och Jes Wienberg avslutar pseudoarkeologi-debatten. Jerkert kritiserar Linds användande av bayesiansk analys av kyrkorna på Bornholm. Wienberg å sin sida bemöter Haagesens tes att det finns en 'helig' geometrisk princip bakom placandet av Bornholms kyrkor.

Slutligen måste vi berätta att det nu står klart att Historiska Museet organisatoriskt avskiljs från Institutionen för Arkeologi och Antikens Historia. Vad har då detta med META att göra? Jo, som i en vanlig skilsmässa så måste det göras en bodelning. META har sedan lång tid tillbaka magasinerat gamla nummer på museets magasin, men nu är det slut med det. Våra tolv lådor kan inte stå kvar (i det marknadsliberala klimat som råder på universitetet så hade vi varit tvungna att betala hyra för den plats alla dessa lådor upptar). Eftersom det inte finns andra lagringsmöjligheter så måste vi sälja hela rasket av gamla nummer, och eftersom vi inte har möjlighet att administrera utskick så måste försäljningen ske på plats på Sandgatan 1 i Lund. Summan av kardemumman: Gamla nummer fram tom 1999 säljs för 5 kr styck. För 100:- får Ni hela serien exklusive de nummer som är slutsålda. Välkomna att handla Er julklapp på Sandgatan 1!

Åbo medeltida rådhus - en stenbyggnad vid ett medeltida torg

Kari Uotila

The medieval townhall of Turku - masonry building at the end of Turku's medieval market

In the spring of 1986, Turku Provincial Museum began an archaeological investigation of the townhall that was built near the old medieval market of Turku in the 18th century. On the basis of the walls and foundations that were revealed, it was possible to construct a picture of a masonry building that had been extended in three phases. In the first phase (beginning of the 14th century), a single-roomed masonry building was built on the corner of the old medieval market and Karjakatu Street. During the second phase of building (c. 1350-1430), the old house was clearly renovated. The wall flanking the market was widened by c. 0.5 m and even a new, wider log framework foundation was built under the western wall. In the third phase of building (c. 1440's), the house was extended to cover the entire southern end of the medieval market so that the length of the new building was 10 m and the width c. 8 m, in which case the size of the extension was 80 m.

Inledning

De arkeologiska undersökningarna av det medeltida Åbo har varit intensiva under de senaste tjugo åren. Utgrävningarna av stora stadstomter inleddes på 1980-talet i det så kallade Mätjärvi-området och Julinska tomten, för att sedan fortsätta vid Stortorget och Nylandsgatan 6. På 1990-talet har dessutom ett antal smärre utgrävningar utförts. Större arbeten genomfördes bland annat under åren 1992 - 1994 vid Rettigs palats; nuvarande museet Aboa Vetus & Ars Nova;

år 1998 vid Åbo Akademis huvudbyggnad; år 1999 vid Österblads tomt tvärs över ån, samt under åren 2000 - 2001 vid Rettigsbrinken på Tavastgatan (fig. 2).

Det är klart att kunskapen om både det medeltida och den nya tidens Åbo har ökat markant i och med att Aki Pihlman och Juhani Kostet publicerade sin stadsrapport år 1986 (Pihlman & Kostet 1986). Ett generellt problem är emellertid att rapporterna dröjer och till följd av detta, en bristande analys av forskningsmaterialet.

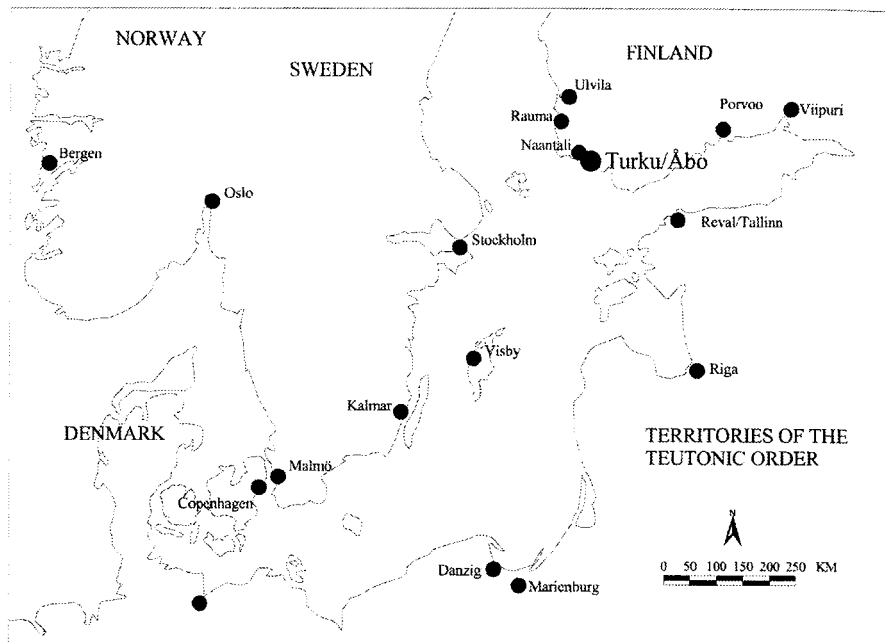

Fig 1. Turku / Åbo och fem andra medeltida städer. (K. Uotila)

Rapporteringen av nya forskningsrön har hittills med några undantag förblivit vid korta notiser. De av Stefan Larsson, i sin disputation, presenterade åsikterna angående Lunds stadsarkeologi verkar bekanta även i Åbo stads arkeologiska landskap. Utan tveivel kunde hans tankar angående till exempel organisationen vid utgrävningar bringa färskare idéer även hit (Larsson 2000, s 309 ff). Utgrävningar ledda av flera forskare, och publiceringen av undersökningarna kunde ge bättre resultat även i Åbo.

Det nya årtusendet har åtföljts av nya möjligheter till forskning på

medeltidsstäder. År 2001 inleddes ett projekt, finansierat av Finlands Akademi och under ledning av professor Jussi-Pekka Taavitsainen (åren 2001-2005), för beforskning av det mycket rika fyndmaterialet från Åbo Akademis tomt. I början av år 2002 inleddes ett projekt, finansierat av Emil Aaltonens fond och under ledning av undertecknad, varvid virtualarkeologins nya metoder används vid undersökning av två viktiga fyndgruppers - kakel och rödgodskeramik - introduktion, spridning och inhemska framställning, samt för datering och lokalisering av stadens viktigaste byggnadslämningar, d v s stenbyggnaderna.

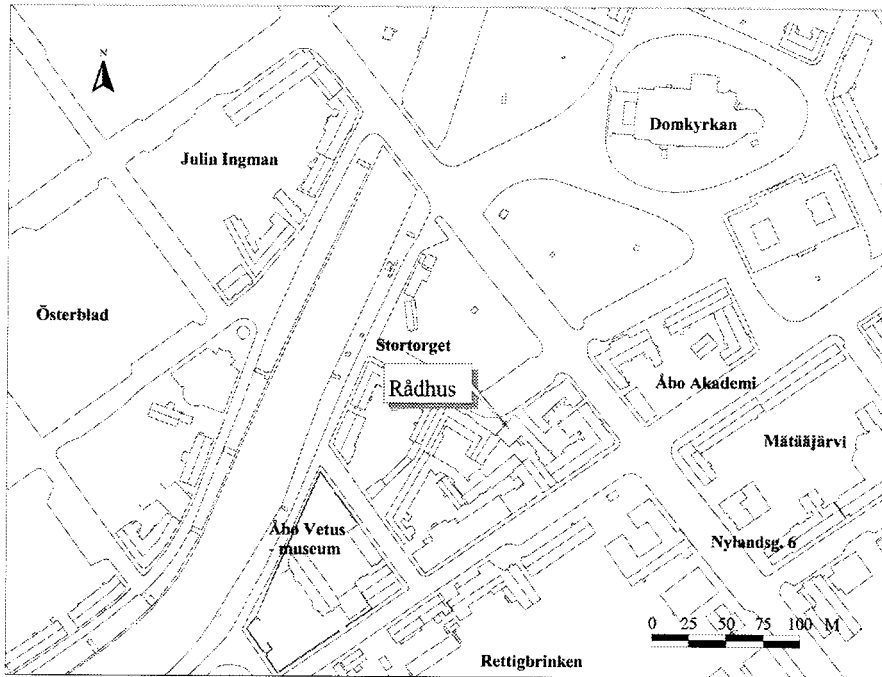

Fig. 2. Åbo medeltida rådhus och andra stora utgrävningsplatser i staden. Stora arkeologiska utgrävningar inom stadsområdet utförda under år 1980-2001. Undersökningarna utfördes av Åbo landskapsmuseum och Museiverket. (K. Uotila)

Åbo medeltida torg -

Stortorget och dess byggnader

Under medeltiden var Åbo, med cirka 2000 invånare, bland de största städerna i det Svenska riket. Staden var rikets näst största efter Stockholm och i samma storleksklass som Kalmar (Kallioinen 2000, s 49 ff). Åbo var också den viktigaste staden i Finland i fråga om förvaltning, ekonomi, religion och militära angelägenheter. I Åbo dominerade Aura å stadsbilden, på vars östra strand staden bildades

under slutet av 1200-talet. Under 1300- och 1400-talet fick staden sin medeltida prägel genom att bron över ån delade den i två delar. Vid nedre loppet - på havssidan - fanns handelsstaden, med det medeltida torget (senare kallat Stortorget) som centrum. I ena änden av torget har under senare decennier stadens rådhus legat, och torget har kantats av ett antal större stenbyggnader. Vid åns övre lopp låg Finlands enda domkyrka omgiven av biskopens palats och övriga kyrkliga byggnader (fig. 2 och 3).

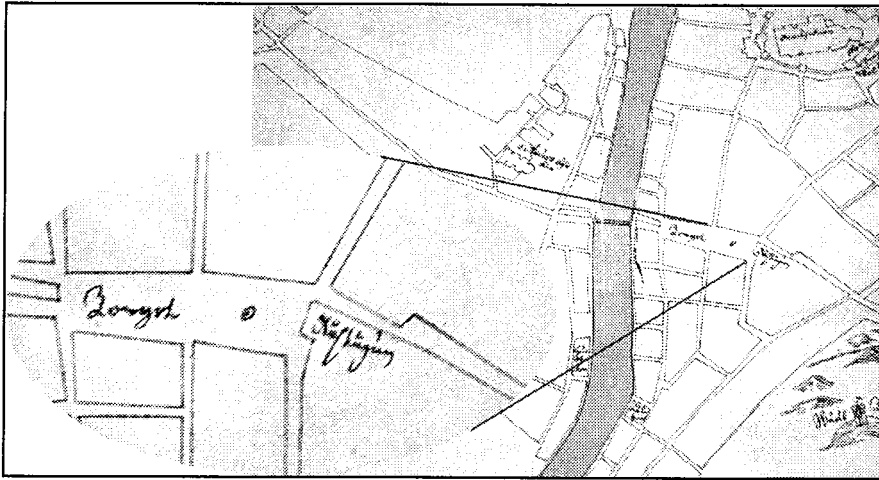

Fig 3. Åbo på karta från år 1634. Detalj: rådhuset och torget. (t ex Pihlman & Kostet 1986) På den äldsta bevarade kartan är rådhuset markerat i torgets ena ände. Detta är den äldsta säkra lokaliseringen av rådhuset.

Torget form med angränsande medeltida gator och farleder kan jämföras med liknande Östersjöstäder av tysk typ, vilka ofta hade ett rådhus i ena änden av torget, flankerad av korsande gator (Gardberg 1969, s 40 ff). Därmed befinner sig det under åren 1734-36 byggda rådhuset i ett för byggnadens funktion typisk omgivning. 1700-talsrådhuset var en för sin tid typisk tvåvånings byggnad med brant tak och klocktorn, vars långvägg var placerad parallellt med torget. Den nuvarande tre våningar höga byggnaden är efter ett flertal förändringar försedd med ett pulpettak, och det har i staden ibland diskuterats att man skall återge byggnaden dess 1700-talsform genom att riva 1800- och 1900-talets ombyggnader (Järventaus 1959).

Undersökningar vid Stortorget under 1986-89

I början av 1980-talet flyttades stadens administrativa centrum, varvid fyra stora stadstomter vid Stortorget blev lediga. Här byggdes stadens kulturcentrum, som i huvudsak förfärdigades under 1990-talet. Stortorget med sin omgivning har blivit ett av stadens centra, där det anordnas en medeltidsmarknad varje sommar, i stil med medeltidsveckan i Visby.

Under våren 1986 inledde Landskapsmuseet en arkeologisk undersökning vid Stortorget. Undersökningen leddes av Aki Pihlman och för fältarbetet ansvarade bland andra Marita Kykyri, Hannu Poutiainen och undertecknad, på vars lott föll undersökningarna av det nuvarande rådhusets källare 1986-87.

Alla de under åren 1986-89 utförda undersökningarna är rapporterade i sin helhet, och de för fältarbetena ansvariga forskarna har publicerat omfattande artiklar om respektive undersökning. Artiklarna blev färdiga under åren 1990-91. Man planerade bl a att publicera en bok om de omfattande undersökningarna vid Stortorget, men den har hittills inte blivit av.

För min egen del uppnådde jag en milstolpe vid undersökningarna av rådhuset, då min licentiatavhandling som behandlade rådhusets medeltida skeden utgavs år 1991 (Uotila 1991). Undersökningsresultaten har inte publicerats för större forskarskara eller på främmande språk, emedan museets egna publikationsprojekt har fortskridit under alla dessa år. Publiceringen av undersökningarna vid Åbo medeltida rådhus tog ny fart under år 2001, då arkeologer från Åbo och Lund (Peter Carelli, Göran Tagesson, Joakim Thomasson) med understöd av den Finlandssvenska kulturfonden började leta efter nya forskningsidéer inom stadsarkeologin. Då restes även frågan om Åbo medeltida rådhus och dess senaste forskningsrön.

Problem och metoder i fältarbetet

Byggnadsarkeologiska undersökningar utfördes under åren 1986-87 i det, i Stortorget's södra del, belägna rådhusets fyra källare och delar av den första våningen. Samtliga källargolv

öppnades och undersöktes, och en utgrävning utfördes genom golvet i första våningen till källarnivån. Som resultat av undersökningen upptäcktes i samtliga källare rester efter en äldre byggnad. En del av de äldre strukturerna hade utnyttjats vid byggandet av det nuvarande rådhuset under 1700-talet men största delen bestod av, till marknivå, nedrivna murars stengrunder och stockläggningar. Därmed undersöktes merendels en redan nedriven byggnad, snarare än den nu existerande (Uotila 1991) (fig. 5).

Utgrävningarna utfördes enligt den under 1980-talet gängse stratigrafiska metoden, vilket innebar en så exakt dokumentering som möjligt av förhållandena mellan jordlagren och murkonstruktionerna. Utgrävningarna utfördes där det var möjligt ned till de i bottenleran liggande stockläggningarna, av vilka prover togs för dendrokronologisk datering. Tyvärr har de genom borrhning erhållna proverna ännu inte kunnat dateras, utan de enda daterade proverna erhöles från den i sin helhet framgrävda stockläggningen (Uotila 1991; Zetterberg 1989) (fig. 5).

På grund av senare byggnadsverksamhet hade den största delen av de medeltida jordlagren förstörts, och endast invid murarna hade de vid byggandet grävda groparnas fyllnadslager, och övriga rätt få lager, bevarats. Därmed var även de tillvaratagna fynden få och belyser inte den undersökta byggnadens - antagligen det medeltida rådhuset - dåtida bruk.

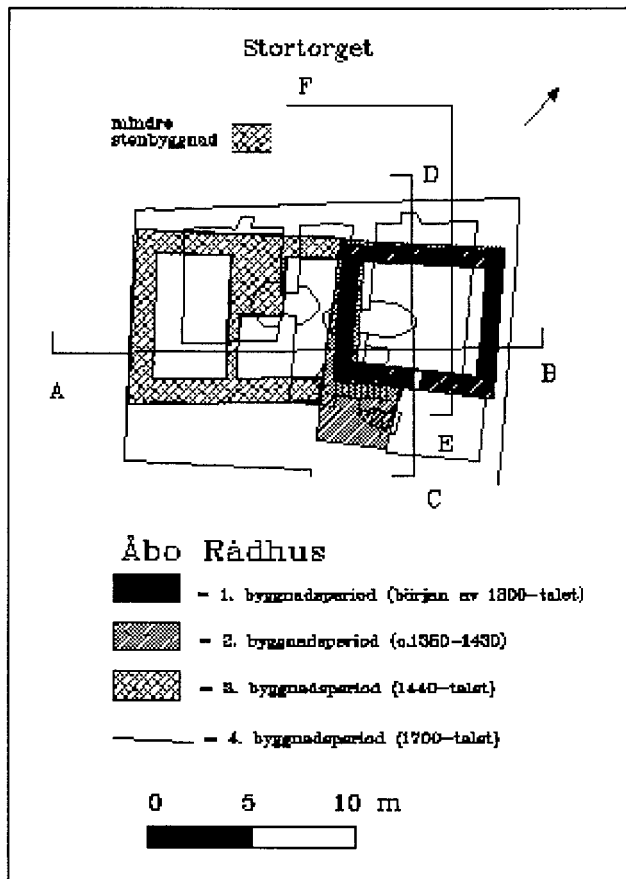

Fig 4. Åbo medeltida rådhus. Olika byggnadsperioder i plan, och dateringen av rådhuset. (K. Uotila)

En stenbyggnad i en våning

Av de framgrävda murarna och grunderna rekonstruerades en bild av en stenbyggnad med tre byggnads-skeden. I det första skedet hade en byggnad med ett rum uppförts i hörnet av Stortorget och Fägatan. Byggnadens bottenplan har varit så gott som kvadratisk, med en cirka 8 meter lång vägg mot Stortorget och en cirka

7 meter lång vägg mot Fägatan. Byggnaden hade en yttre area av cirka 55 m². De bevarade långväggarnas tjocklek på bara 80 cm kan tolkas som, att det ursprungligen har varit frågan om en envåningsbyggnad med möjligen en tilläggs våning av trä (Uotila 1991, s 118 ff) (fig. 4 och 5).

Stenmurarna har med säkerhet rest sig åtminstone en meter över mark-

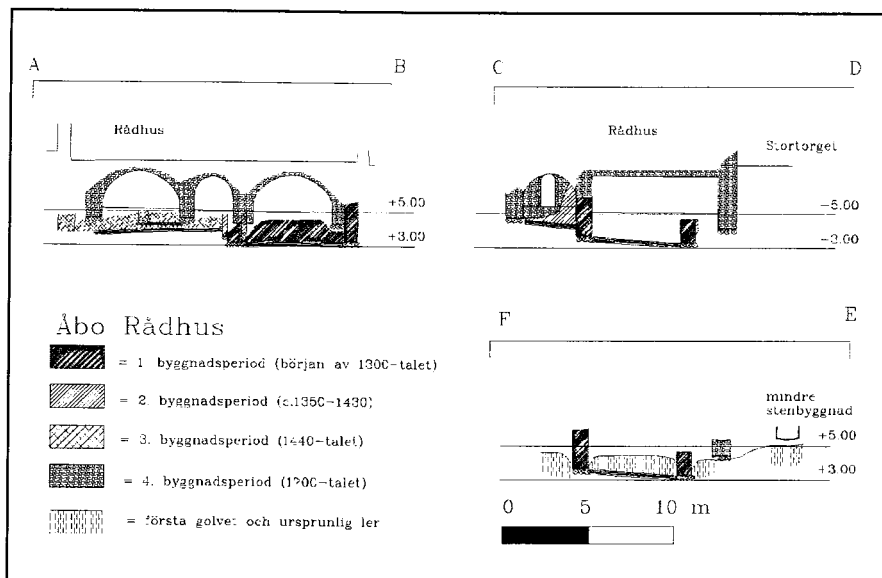

Fig 5. Åbo medeltida rådhus. Infällda är de olika byggnadsperioderna. Utöver byggnadsperioderna visar kartan det äldsta rådhuset och dess höjd i förhållande till sin omgivning. (K. Uotila)

ytan, vilket bevisar att det är fråga om en stenbyggnad - inte bara en stengrund. Enligt jordlagren i omgivningen har byggnadens golvnivå legat cirka en halv meter lägre än markytan utanför, så det är inte frågan om en källare utan en byggnad helt ovan markytan. Med utgångspunkt i de bevarade väggpartierna kan man tänka sig att rummet har omfattat cirka 30 m² (Uotila 1991, s 118 ff).

Enrumsbyggnadens datering baseras i huvudsak på utgrävningsfynd från fyllnadslager som bildats vid byggandet av väggen mot Stortorget, samt brukslagren i ett dike i golvet. Undersökningen av fyndmaterialet har varit Aki Pihlmans (forskare vid Landskapsmuseet i Åbo) uppgift i projektet.

Enligt hans licentiatavhandling från 1996, kan byggnadens äldsta del på basis av keramikfynd dateras till början av 1300-talet (Pihlman 1995, s 315 ff).

Stockläggningens strukturella detaljer, som t ex bearbetningen av stockarna till kvadratisk form och den noggranna knuttimringstekniken, kan bindas till sekelskiftet mellan 1200- och 1300-talen och därmed själva perioden då Åbo stad bildades. Motvarigheter finns i byggnader i Åbo vilka daterats till samma period (Uotila 1991, s 164 ff). Ännu i början av 1990-talet kunde det oansenliga rådhuset jämföras med landsbygds kyrkornas små sakristior från samma period, men under 1990-talet har bilden

av den finska kyrkobyggnaden helt förändrats, och därmed har sambandet mellan sakristiorna och rådhuset försvunnit (Hiekkänen 1994).

I själva verket har Åbo äldsta rådhus, med den tidiga dateringen till början av 1300-talet, varit en ovanlig företeelse i Finland. Förutom några av sten byggda slott (Åbo, Tavastehus, Viborg, Kustö), Åbo domkyrka samt byggnaderna i Korois, har den varit en av de få stenbyggnaderna i landet.

Stenbyggnaden i två våningar

Under det andra byggnadsskedet har den gamla byggnaden uppenbarligen förnyats. Arbetet är synligt i byggnadens ytterväggar, av vilka den mot Stortorget har breddats med cirka en halv meter, och under den västra väggen byggdes en ny stockläggning. Som helhet kan tillbyggnaden tolkas som en höjning av den gamla envånings stenbyggnaden till två våningar samt möjligen en välvning av bottenvåningen (Uotila 1991, s 132 ff) (fig. 4 och 5).

Vid samma tid har det byggts ett tillägg på 3 x 3 m i byggnadens bakre del. På basis av en delvis bevarad dörröppning har denna tolkats som ett trapphus. Det är också möjligt att tillbyggnaden kan ha fungerat som grund för rådhusets torn, men utifrån de bevarade byggnadsresterna är denna tolkning osäker. Mindre eller större torn (som i Danzig och Tallinn) är emellertid tidstypiska för rådhus i Östersjöområdet, så detta skulle kunna

vara en naturlig tolkning (Uotila 1991, s 132 ff).

Att uttala sig om en datering av det andra byggnadsskedet, baserat på strukturerna är så gott som omöjligt, emedan de bevarade resterna är för få. De bevarade delarna av tegel i dörröppningen hänvisar dock till en medeltida datering (Uotila 1991, s 168). De få fynden är enligt Pihlman från 1300-1400-talet (Pihlman 1995, s 315 ff).

Den utbyggda stenbyggnaden

I det tredje byggnadsskedet har byggnaden utökats så mycket att den har omfattat Stortorget's hela södra sida. Nybygget mot torget har varit 10 meter långt och 8 meter brett, med en total area av 80 m². Inre delen av nybygget har varit 8,8 x 5,6 meter eller cirka 50 m². Väggarnas tjocklek vid grunden är nu cirka 1,2 meter och i de bevarade delarna på över tre meters höjd cirka 70 cm. Allt detta tyder på att det har varit frågan om en åtminstone två våningar hög byggnadsdel, som har kopplats till en äldre byggnad. Efter nybygget har hela byggnadens längd varit cirka 17,5 meter och bredden mot Fägatan 7,2 meter. Hela arean har varit cirka 140 m² (Uotila 1991, s 139 ff) (fig. 4 och 5).

I mitten av den nybyggda delen mot Stortorget fanns en cirka 2 x 2 meter stor tillbyggnad av tegel med stengrund. Denna fortsätter in i byggnaden med ett smalt väggparti murat med munkförband (tegelstorlek - 30 x

15 x 9 cm). Vid sten- och tegelgrunden fanns inga bevarade jordlager som kunde förklara strukturens betydelse. En möjlighet kunde vara en inre trappuppgång eller grunden till ett torn, men senare källor från 1700-talet stöder inte denna uppfattning. En annan tolkning kunde vara, att strukturen är grunden till en ugn eller hypokaust för uppvärmning av den tänkbara ovanliggande rådsalen (Uotila 1991, s 139 ff).

Dateringen av denna tillbyggnad är säkrare än de tidigare, emedan stockläggningen under de nya väggpartierna kunde dateras dendrokronologiskt. Enligt dateringarna blev en av grundstockarna fälld under vintern 1438-39 och en annan under vintern 1439-40 (Zetterberg 1989). De synliga delarna av stockarna hade inga märken av sekundärt bruk, och det är mycket möjligt att stockarna togs i bruk rätt snabbt efter fällningen (inom ett par år) för byggandet av stockläggningen. Strukturernas tegel och förband samt de få fynden daterar nybygget till 1400-talet, vilket korrelerar med den dendrokronologiska dateringen (Uotila 1991, s 268 ff; Pihlman 1995, s 315 ff).

Är det Åbo rådhus?

Utifrån det arkeologiska materialet kan byggnadens bruksändamål inte avgöras, emedan fyndmaterialet i mycket liknar andra fynd i den närmaste omgivningen. Faktum är att det är svårt att bedöma en enskild byggnads funktionella betydelse på

basis av föremål. I detta fall försvåras tolkningen av att lagren inte hade bevarats i sin helhet.

Med hjälp av historiska källor kan tolkningen inledas med byggandet av det nya rådhuset under åren 1734-36. Detta började med nedrivningen av det gamla rådhuset och därmed kunde till exempel tornets tegel användas vid nybygget. Längre bakåt i tiden finner man Åbo äldsta bevarade karta, på vilken rådhuset är markerat i Stortorget's södra ände (fig. 3). Byggnadens storlek har med hänsyn till kartans skala varit cirka 17-18 x 6-9 meter. Förutom storleken passar den utgrävda byggnaden också in i bilden genom att dess vägglinje mot torget inte ligger parallellt med den nuvarande. Enligt det äldsta kartmaterialet och källorna från 1600 - 1700 -talet kan den, ur det nuvarande rådhusets källare utgrävda byggnaden, antagas vara det medeltida rådhuset (Pihlman & Kostet 1986, s 20 ff; Järventaus 1959, s 5 ff; Uotila 1991, s 156 ff).

Från medeltiden existerar det inget kartmaterial, och rådhuset omnämns bara i några få historiska källor utan att dess läge närmare anges. Det äldsta omnämmandet av Åbo rådhus (radstofw) är från år 1434 (REA 449) då Finlands landsrätt höll sin session där, och termen rådhus används för första gången år 1476 (FMU IV 3662) (Pihlman & Kostet 1986, s 53 f; Uotila 1991, s 155 f).

Undersökningar av medeltida rådhus med utgångspunkt i historiska dokument är svåra även i andra medel-

tida städer eftersom många exempel i de nordiska länderna visar att rådhusen uppenbarar sig relativt sent, åtminstone i det bevarade skriftliga materialet. Stockholms rådhus har daterats till början av 1300-talet, och omnämns för första gången år 1389. Visby rådhus omnämns första gången år 1448 fastän rådhuset byggdes redan i slutet av 1200-talet. I Kalmar byggdes rådhuset likaså i slutet av 1200-talet men omnämns för första gången år 1433. Flera skandinaviska forskare har därför kopplat rådhuset med de äldsta omnämningarna av rådet (t ex Hasselmo 1981, 21; Hasselmo 1982, s 46 f; Selling 1984, s 21 f; Rosenberg 1984, s 46; Yrwing 1985; Yrwing 1986; Östman 1915, s 67 f). I Åbo är det äldsta säkra omnämmandet från år 1323, men då hade rådet redan fungerat en tid eftersom rådmedlemmarnas agerande under kriget år 1318 kritiseras i källorna (REA 36; Gardberg 1968, s 39 ff; Gardberg 1971, s 266 f; Kallioinen 2000, s 42 ff).

Planen för Åbo Stortorg med det långa torget, i norr flankerat av ån och vägen över denna och i söder av landets två stora landsvägar, är säkerligen av tyskt ursprung. Denna koppling har bl a konstaterats av C. J. Gardberg. Den första bosättningen vid torget och i dess omgivning kan på basis av forskningsrönen i början av 1990-talet dateras till nybyggnadsskedet efter år 1318 (t ex (Gardberg 1969, s 32 ff; Uotila 1991, s 266). Efter detta har forskningen gjort framsteg på många lokaler i stadsområdet, till exempel vid Aboa Vetus-museet nedåt ån från

torget (Sartes 1994; Uotila 1994; Uotila 1997; Sartes & Uotila 1999, s 49 ff) (fig. 3 och 6).

Nya tolkningar rörande stadens tidiga skeden har presenterats, speciellt av Markus Hiekkänen. Enligt honom skulle stadsbosättningen under 1200-1300-talet ha spritt sig till hela det nuvarande Stortorget och stadsdelen västerut, ända till dominikanklostret nedåt ån. Det väsentliga i dessa tolkningar är, att det avlånga torget med rådhus av tysk förebild i torgets ena ände hör till det första stadsskedet. Nytt är dessutom att detta skulle innebära en bosättning långs så gott som hela åstranden redan före kriget och den förödande eldsvådan år 1318, möjligen redan under 1280-90 -talen (Hiekkänen 2001a; 2001b; 2002; Tagesson 2002).

Ett rådhus av sten på torgets bästa plats

Den tidsmässiga placeringen av det, av ett rum bestående och, rätt oansenliga Åbo rådhus till senast början av 1300-talet hör samman med ett vidsträckt byggande av motsvarande tidiga rådhus i Östersjöområdet. Det under 1200-talet förekommande rådhusbyggandet i Östersjöns södra kustområden inleddes så gott som alltid med uppförandet av ett enrumshus, som sedan under följande sekler byggdes ut till stora rådhus. En motsvarande utveckling kan konstateras i bl a Lübeck, Stettin, Visby, Tallinn och möjligen i Stockholm. Skillnaden gentemot Åbo ligger närmast i bygg-

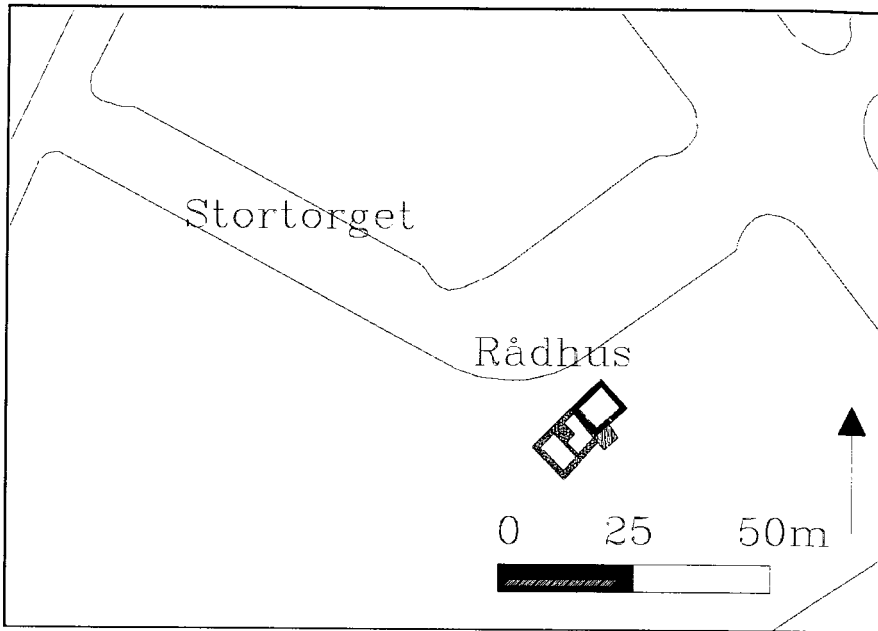

Fig. 6. Torget och rådhuset under medeltiden. De gamla kvarterens lägen är markerade med streckad linje och de nuvarande gränserna med heldragen linje. (K. Uotila)

nadernas storlek, emedan rådhuset i Åbo med sina cirka 50 m² är bland de minsta i gruppen. Uppförandet av rådhuset i Åbo redan i början av 1300-talet kopplar staden kulturellt till det av tyskar ledda stadsbyggandet i Östersjöns norra delar, tillsammans med de andra stora städerna - Stockholm och Tallinn (Böckler 1999, s 18 ff; Frych 1986, s 36 f; Gruber 1943, s 63, 72 ff; Kaldowski 1984, s 51 ff; Kangroopool 1982, s 9 ff; Pevsner 1984, s 27 ff; Swaan 1982, s 121 ff; Uotila 1991, s 220 ff, 261 ff; Yrwing 1986, s 230 ff).

Trappuppgången bakom rådhuset i Åbo, som byggdes under sekelskiftet mellan 1300-1400-talet kan tolkas som grunden för ett torn, speciellt då

1700-talskällorna nämner tornet i det gamla rådhuset som revs. På basis av byggnadsresterna har tornet varit lätt konstruerat - möjligen ett slags klocktorn. Som sådant skulle dess närmaste motsvarighet vara rådhuset i Tallinn, på vars sida ett graciöst torn byggdes i början av 1400-talet (Böckler 1999, s 45 ff) (fig. 4 och 5).

Det tredje byggnadsskedet har även på annat sätt följt Tallins exempel. Även där har det gamla rådhuset förnyats och byggts ut med en sal i början av 1400-talet. Den äldre delen (diele) har försetts med en större sal (dornse) vilket har bildat ett för Östersjöområdet typiskt handelshus, ett diele-dornse. De klara kontakterna med

Tallinn ger en uppfattning om Åbo rådhus utformning (Böckler 1999, s 45 ff; Uotila 1991, s 268 ff).

Hur rådhuset har förhållit sig till tomten bakom den finns det mycket knappa uppgifter om. Enligt bevarade 1600- och 1700-talskällor har rådhusets tomt sträckt sig långt bakom den egentliga byggnaden. Under medeltiden fanns där ett antal bostäder av trä, de äldsta från början av 1300-talet. Det är möjligt, att rådhuset under medeltiden har varit skilt från bostadskvarteren bakom detta av en gata eller en gränd. I princip kan det också tänkas, att det oansenliga 1300-talsrådhuset har haft ett annex av trä, men av detta erhöles inga bevis under utgrävningarna. En annan möjlighet är att gatan i torgets övre hörn - Rådhusgatan - ursprungligen har fortsatt längre, kanske ända till torget. Denna gata skulle i så fall ytterligare ha avskilt det lilla rådhuset från sin omgivning.

Trots att vår kännedom om utformningen av medeltida rådhus är knappa verkar det som om det skulle ha existerat två sinsemellan olika traditioner inom Östersjöområdet. I de nordiska länderna - speciellt i Sverige - har rådhusen under olika tider erhållit utbyggnader som har bildat en varierande fasad, vilket bl a de knappa uppgifterna om Stockholms rådhus ger vid handen (Dahlbäck 1988, s 58). I Baltikum, och närmast Finland i Tallinn, har rådhusets reparationer alltid resulterat i en enhetlig fasad efter varje byggnadsskede. På basis av denna tanke verkar uppfattningen om

en enhetlig fasad mot torget i Åbo som rimlig (t ex Böckler 1999, s 29 ff; Kangropool 1982).

I Tallinn har rådhuset även haft en arkad, vilken har fungerat som förmak (Böckler 1999, s 31, 71). Indikationer på förekomsten av en gracilare stenbyggnad fanns även i Åbo. Detta på en plats där utgrävningen blottlade en smal, lätt konstruerad mur framför rådhuset på torgsidan. Strukturen utgrävdes bara en sträcka på cirka 2 m, vilket gör det svårt att tolka den närmare. Det var emellertid intressant, att jordlagrens sammansättning mellan strukturen och rådhuset skilde sig från de motsvarande på torgsidan av strukturen. Det är möjligt, att det har funnits en lättare, täckt inhägnad eller rad av bodar längs med väggen på torgsidan (Uotila 1991, s 100 ff) (fig. 4, 5 och 6).

Beträffande byggnadsmaterialet i rådhuset har under de tio senaste åren nya, betydelsefulla forskningsresultat erhållits i Åbo, speciellt i området för det nuvarande Aboa Vetus-museet. Vid utgrävningarna i området under åren 1992-94 framkom ett halvt dusin medeltida stenbyggnader, av vilka tre med säkerhet ursprungligen, i övre delen, har varit försedda med tegelväggar i munkförband. En byggnad från början av 1400-talet hade t ex en helt stenbyggd källarvåning, medan tegel endast har använts i trappans valv och fönsteröppningar. I de övre delarna, ovan markytan, har ytterväggarna varit tegelmurade i munkförband medan innerväggarna har varit av sten (Uotila 1994, s 26 ff; Uotila

1997, s 117 f; Sartes & Uotila 1999, s 49 ff). Den allmänna uppfattningen om tegelbyggandets ringa utbredning i Finland under medeltiden är forskningsmässigt överbevisad, och det kan väl tänkas att stadens mest betydande profana byggnad har murats med tegel.

Rådhuset som en del av stads- bilden

Rådhuset vid sidan av Stortorget har säkerligen varit en av stadens mest betydelsefulla byggnader sedan början av 1300-talet. Under 1300-1400-talet byggdes den möjligen ut med en våning och torn, samt senare med en omfattande sal.

Enligt de arkeologiska observationerna har Stortorget omgivits av flera stenbyggnader, av vilka de flesta på basis av strukturerna kan dateras till medeltiden. Vid torget och de närliggande tomterna har resterna av över femtio äldre byggnader och källare påträffats. En del av strukturerna är så vaga, att de inte kan dateras med säkerhet. Helhetsbilden runt torget framträder emellertid som en omgivning med flera stora stenmurade byggnader, både vid själva torget och vid gatorna som leder därifrån. Bostäderna verkar åtminstone i närheten av torget ha koncentrerats vid gatorna med byggnadernas långvägg parallellt med gatan, vilket skiljer sig från många andra medeltida städer (t ex Johansson 1982; Uotila 1988; Uotila 1994).

Stenhusbyggandet har sträckt sig från Stortorget, både uppströms mot domkyrkan och nedströms mot dominikanklostret. Genom en kombination av de historiska källorna och det arkeologiska materialet framträder en klar bild, att det i Åbo har funnits flera tiotal sten- och tegelbyggnader. Av dessa kända byggnader är endast ett fåtal ännu lokaliserade. Arkeologiskt är dock dateringen av dessa osäker. De stenmurade byggnaderna var de mest betydande medeltida forskningsobjekten i Åbo under 1900-talets början - speciellt under Juhani Rinnes tid - men efter det har materialet inte behandlats förutom i ett fåtal artiklar (Rinne 1952; Johansson 1984; Uotila 1988). I rapporterna om medeltidsstaden har inte det stora stenbyggnadsmaterialet behandlats utförligare (Pihlman & Kostet 1986).

Ännu för ett tiotal år sedan kunde man på goda grunder anta, att rådhuset var den mest betydande byggnaden i hela materialet. Under åren 1994-96 utgrävdes emellertid vid Aboa Vetus-muséet ett cirka 18 meter långt och 10 meter brett, minst två våningar högt, stadshus. Detta har dendrokronologiskt daterats till tiden omedelbart efter år 1410, d v s 30 år innan rådhuset byggdes ut till samma storlek (Uotila 1994, s 29; Uotila 1997, s 108 f; Sartes & Uotila 1999, s 49). Detta forskningsresultat kan antyda, att fastän rådhuset var stadens viktigaste administrations- och representationsbyggnad, var den ingalunda stadens största - åtminstone inte på 1400-talet.

Rådhusets byggnadsarbeten och historiska händelser

Inom byggnadsarkeologisk forskning är det ofta svårt att sätta själva byggnadsarbetet i samband med historiska händelser. I fråga om rådhusets utbyggnad erbjuds emellertid en intressant historisk händelsekedja. Denna har sin början år 1429. Då rasade en förödande eldsvåda, som veterligen förstörde en stor del av staden (Kuujo 1981, s 179 ff), och det är skäl att anta att den även har drabbat området kring Stortorget och rådhuset.

Nästa gång rådhuset omnämns är år 1434 (REA 449), då landsrätten håller sin session där. Detta innebär att Finlands viktigaste rättsliga organisation har haft sitt möte i det andra byggnadsskedets oansenliga rådhus, emedan utbyggnaden är från året 1440. Att mötet hölls här innebär också att vissa reparationer måste ha utförts efter branden år 1429. Kantänka har det andra byggnadsskedet sin förklaring i dessa händelser.

Det var möjligen det trånga sammanträdesrummet som pådrog det nya byggnadsprojektet. Arbetena påbörjades inte nödvändigtvis omedelbart efter mötet utan det var kanske de oroliga tiderna, först i Sverige under åren 1434-35 och sedan Davidsupproret i Satakunta på vintern 1438-39, som uppsköt arbetet. Möjligen kom inte arbetena på det nya rådhuset igång innan biskop Magnus Tavast, på vintern 1439,

hade lyckats lugna de upproriska bönderna. I bakgrunden kan man se stabiliseringen av de politiska förhållandena inom unionen efter de oroliga åren under 1430-talet (Suvanto 1985, s 140 ff). Det förnyade, stora rådhuset, har troligen förfärdigats under de första åren av 1440-talet och det omnämns för första gången i bevarade källor år 1476 (FMU 3662).

De olika skedena i byggandet av rådhuset verkar på ett intressant sätt korrelera med ökande tyskt inflytande. Tyskarnas ledande ställning i det unga Åbo var uppenbar i början av 1300-talet, vilket framgår tydligt även om de historiska källorna är knapphändiga. Deras ställning var inte mindre betydande under 1430-40-talen, då den tyska influensen verkar ha nått sin kulmen. Som exempel kan nämnas att stadens samtliga fyra borgmästare år 1443, var tyska (Gardberg 1981, s 32 f; Kuujo 1981, s 79 ff, 105; jfr. Kallioinen 2000, s 137 ff). Det kan ju tänkas att speciellt de från Hansans område komna tyska handelsmännen ansåg rådet och rådhuset vara en viktig del av staden och kommersen, och att de ville förstärka borgarnas ställning i staden genom att bygga rådhuset. Huset i änden av torget var en viktig del av stadens administration, men samtidigt ägde den ett väldigt prestigevärde.

Kari Uotila är docent i arkeologi vid Åbo universitet

Litteratur

- Böckler, T. 1999. *Tallinna raekoda. Uurimine ja restaureerimine 1952-1996.*
- Dahlbäck, G. 1988. *I medeltidens Stockholm.* Stockholms medeltidsmuseum. Borås 1988. FMU. *Finlands medeltidsurkundur I-VIII.*
- Frych, J. 1986. *Gotycka architektura Torunia. Sztuka Torunia i ziemi Chelminskiej 1233-1815.*
- Gardberg, C. J. 1969. *Turun keskiaikainen asemakaava.* TKHM 1968-1969.
- Gardberg, C. J. 1971. *Turun kaupungin historia 1100-luvun puolivälistä vuoteen 1366.* Turun kaupungin historia kivikaudesta vuoteen 1366.
- Gardberg, C. J. 1981. *Kaupunkilaitos keskiajalla ja uuden ajan alussa.* Suomen kaupunkilaitoksen historia I. Keskiajalta 1870-luvulle. Vantaa 1981.
- Gruber, K. 1943. *Das deutsche Rathaus.*
- Hasselmo, M. 1981. *Stockholm. Medeltidsstaden 17.*
- Hasselmo, M. 1982. *Vadstena. Medeltidsstaden 36.*
- Hiekkänen, M. 1994. *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology.* SMYA 101.
- Hiekkänen, M. 2001a. *Turun Pyhän Olavin konventti ja sen rakennusmuistot. The Convent of Saint Olav and its Architectural Remains. Turun maakuntamuseo, raportteja.* (In print.)
- Hiekkänen, M. 2001b. *Domestic Building Remains in Turku, Finland.* Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III. (In print.)
- Hiekkänen, M. 2002. *Urban Development in Finland - Outline and Recent Trends of Research. Towns from the Late 13th Century to ca 1700.* International Symposium The Urbanisation in the Baltic Area 700-1700 AD. Visby 14-17 September 2000.
- Johansson, S. 1984. *Turun toriaitat. Torgbodarna i Åbo. Historiallisen ajan arkeologia Suomessa. Den historiska tidens arkeologi i Finland. Turun maakuntamuseo, Åbo landskapsmuseum Rapportteja Rapportter 6.*
- Järventaus, E. 1959. *Turun vanha raatihuone.* TKHM 22-23 (1958-1959).
- Kaldowski, J. 1984. *Ratusz w Chelmnie.*
- Kallioinen, M. 2000. *Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvareijhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle.* Bibliotheka Historica 59.
- Kangroopool, R. 1982. *Tallinna raekoda.*
- Kuujo, E. 1981. *Turun kaupungin historia 1366-1521.*
- Larsson, S. 2000. *Stadens dolda kulturskikt.* Archaeologica Lundensia IX.
- Pernler, S.-E. 1982. *Kalvskinnehuset i Visby - namnet och funktionen.* Gotländskt Arkiv 1989.
- Pevsner, N. 1984. *A history of building types.*
- Pihlman, P. & Kostet, J. 1984. *Turku. Keskiajan kaupungit 3.*
- Pihlman, A. 1995. *Keskiaikaiset savi- ja puuastiat Turun kaupungissa ja Turun linnassa.* Lisensiaatintutkimus. Turun yliopisto. Kulttuurien tutkimuksen laitos. Suomalainen ja vertaileva arkeologia. Toukokuu 1995.
- REA. *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok.*
- Rinne, J. 1952. *Turun tuomiokirkko hiippakunnan hallinnon elimenä.* Turun tuomiokirkko keskiaikana III.
- Rosenberg, B. 1984. *Åhus. Medeltidsstaden 52.*
- Sartes, M. 1994. *Excavations at the Aboa Vetus. Aboa Vetus & Ars Nova - magazine No 1.*
- Sartes, M. & Uotila, K. 1999. *Medieval Turku - the Lost City. A project trying to reconstruct a medieval town in Finland.* The Medieval Town in the Baltic.

- Selling, D. 1984. Kalmar. *Medeltidsstaden* 61.
- Suvanto, S. 1985. *Keskiaika*. Suomen historia 2.
- Swaan, V. 1982. *Art & Architecture of the Late Middle Ages. 1350 to the Advent of the Renaissance*.
- Tagesson, G. 2002. Church and urban space in Linköping - and some questions about medieval Turku. *SKAS* 1 /2002.
- Uotila, K. 1988. *Holvatut kellarit - osa suurtorin keskiaikaa. Välvda källare - en del av Åbo stortorgs medeltid*. Aboa 1986.
- Uotila, K. 1991. *Turun raatihuoneen rakennusvaiheet keskiajalta vuoteen 1734*. Turun yliopisto. Suomen historian oppiaineen lisensiaattitutkielma 6.5.1991.
- Uotila, K. 1994. Stone Buildings Discovered at the Aboa Vetus Site. *Aboa Vetus & Ars Nova-magazine* No 1.
- Uotila, K. 1997. Unionsköpmannen bodde i stenhus; Åbo under uniontiden. Pohjolan suurvalta ja heräävä leijona. *TMM näyttelyesite* 24.
- Yrwing, H. 1985. Visby medeltida rådhus. *Fornvännen* 80.
- Yrwing, H. 1986. Årtalet 1317 och "Consistorium Visbyense" i det medeltida Visby. *Fornvännen* 81.
- Zetterberg, P. 1989. *Turun Vanhan Raatihuoneen rakennusvaihe 3:n kellari 2:n iänmääritys, dendrokronologiset ajoitukset FIT 1501-02*. Joensuun yliopisto, Karjalan tutkimuslaitos, Ekologian osasto, Dendrokronologian laboratorio, ajoituseloste 30.
- Östman, N. 1915. *De äldre rådhusbyggnadernas historia*. Stockholms Rådhus och Råd. Första afdelningen.

Det sociala rummet som spegling av styrkerelationer

Ivan Balic

Abstract

Social space as a reflection of power

This article will discuss some of the results from excavations made during the 2001 season in Lund, and reflect upon some aspects of archaeological excavations. The aim is to show that even methodological compromises can yield new knowledge and interesting angles on old information. As an example a social analysis of Allhelgonabacken (the site of Allhelgona monastery outside of Lund) will be presented. Complete results from the 2001 excavations in this area are available in the report "Arkeologiska undersökningar i kv. Bispen 9 och Allhelgona Kyrkogata 2001"

Bakgrund

Denna artikel kommer att diskutera några av resultaten från vårens och sommarens undersökningar i Lund 2001, samt reflektera över vissa aspekter av schaktövervakning som antikvariskt instrument. Förhoppningen är att visa att även metodiska kompromisser, såsom schaktövervakning, kan generera ny kunskap och nya intressanta infallsvinklar. Som ett exempel kommer en studie av det sociala rummet på Allhelgonabacken (platsen för Allhelgonaklostret utanför Lund) presenteras. För närmare information om undersökningarna hänvisas läsaren till rapporten "Arkeologiska undersökningar i kv. Bispen 9 och Allhelgona Kyrkogata 2001".

Schaktövervakning och miljöbegreppet

Under våren och sommaren 2001 genomfördes omfattande omläggning av dag- och spillvattensystemet i centrala Lund. Det berörda området utgjordes av Allhelgona Kyrkogata och parken runt Universitetsbiblioteket, som under medeltiden utgjorde ett område alldeles norr och öster om staden, figur 1. Redan tidigt under planeringen uppmärksammades behovet av antikvariska insatser, även om det inte var helt klart vilka former dessa skulle ta sig. De planerade ingreppen bestod av långa schakt över stora ytor och därför gjordes bedömningen att en förundersökning i form av en schaktövervakning var den bästa insatsen (Balic in print). Schakt-

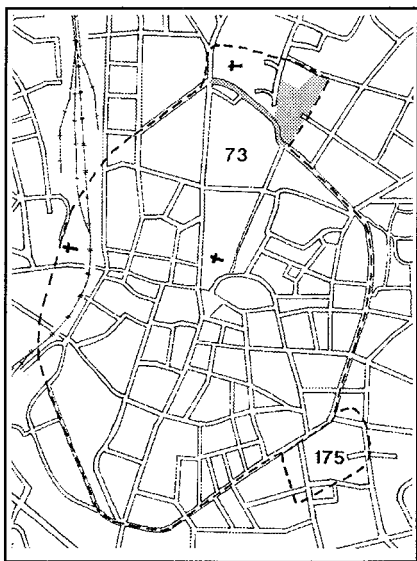

Fig. 1. Karta över Lund. Streckad linje markerar gräns för den medeltida staden. Grå skraffering markerar det aktuella undersökningsområdet.

övervakning är en form av arkeologisk insats som är svår att arbeta med och som ställer höga krav på arkeologerna om ny kunskap ska kunna vinnas. Ofta blir resultaten sporadiska i form av enskilda observationer som är svåra att relatera inbördes och till tidigare observationer. Detta är speciellt påtagligt i stadsarkeologin. För att lättare kunna arbeta med ett område i relation till andra (i detta fall övriga delar av staden) behöver de enskilda observationerna omvandlas till en högre och mera övergripande tolkningsnivå. Denna högre tolkningsnivå kan utgöras av miljöbegreppet (Johansson Hervén 2001, s 39 ff). Eftersom informationen från schaktövervakningar ofta kan vara odetaljerad och onyanserad på grund av den grova undersökningsmetoden, kan en

miljöbild vara svår att skapa enbart utifrån arkeologiska observationer. Det är därför viktigt att också försöka använda andra källor, som till exempel äldre kartmaterial och skriftliga uppgifter. Genom att arbeta med miljöbegreppet kan undersökningsområdet sättas i relation till övriga delar av närområdet och jämföras med andra arkeologiska undersökningar, även om undersökningsmetoderna varit olika. Detta är särskilt viktigt när man arbetar med schaktövervakning och andra metodiska kompromisser, eftersom resultaten från dessa ofta anses ha ett lägre källvärde, i synnerhet om bearbetningen är av deskriptiv karaktär. Detta kan i sin tur leda till att resultaten inte används och undersökningen förpassas till arkiven.

Inför schaktarbetena i parken runt Universitetsbiblioteket stod det klart att delar av Allhelgonaklostret skulle beröras. Framst omfattades området söder och öster om klosterkvadranten. Tidigare undersökningar i området har varit koncentrerade på klosters byggnader för att belysa deras ålder, funktion, utbredning och arkitektoniska drag. Genom att undersökningen 2001 kom att beröra klosterområdet kunde flera intressanta iakttagelser göras av hur marken närmast klostret använts. Redan från början anlades ett kronologiskt helhetsperspektiv och alla lämningar fram till modern tid (början av 1900-talet då området togs i bruk för utvidgningen av lasarettet) dokumenterades. Detta, i kombination med att undersökningen omfattade ett stort område, gav goda möjligheter att studera för-

ändringar i områdesutnyttjandet samt att diskutera de mekanismer som varit verksamma. Undersökningen resulterade i flera intressanta iakttagelser, bland annat vikten av icke kontrollerade sociala rum.

Det sociala rummet som en spegling av makten

Staden utgör en social konstruktion av rum och rörelse som skiljer sig från det omgivande landskapet. Förståelsen av stadens olika monument och sociala konstruktioner är viktiga för att nå ökad kunskap om den sociala och politiska organisationen (Larsson 2001, s 41). Denna artikel syftar till att kortfattat belysa och tydliggöra sambandet mellan ekonomisk och politisk makt samt deras materiella och ideologiska yttringar i form av sociala rum. Studien utgår ifrån Allhelgonabacken och de stora förändringar som skett här i ett längre tidsperspektiv. De instrument som kommer att användas utgörs av de arkeologiska och historiska källor, vilka tillsammans bidrar till att skapa en bild av utnyttjande och förändringar i området. Det äldre arkeologiska materialet är inte insamlat på ett sådant sätt, eller tillräckligt bearbetat, att en mera detaljerad studie, av främst Allhelgonaklostret, kan göras. En bredare, mera övergripande, analys av området ger dock en intressant inblick i sociala förändringar av områdesutnyttjandet. Inledningsvis görs en mycket kort redogörelse för utgångsperspektivet om det sociala användandet av rummet och vilka följder

det får för förståelsen av det sätt de sociala relationerna uttrycks. För en mera utförlig sammanfattning hänvisas läsaren till artikeln "Rummet ordningen och arkitekturen- en social analys av ett medeltida maktcentrum" (Larssons & Saunders 1996) samt Kulturens vetenskapliga program för arkeologiska undersökningar, forskning och förmedling (Larsson 2001).

Rummet är både en scen för, och ett resultat av människans handlingar. Här utspelas sociala konflikter, spänningar och motsättningar men även samförstånd, lösningar och samarbete. För att olika grupper ska kunna föra fram ideologier gynnsamma för dem själva, är det nödvändigt att kontrollera de aktiviteter som förekommer. Detta kan göras dels genom att kontrollera människors rörelsemönster och agerande med hjälp av begränsningar och genom upprepningar till dess att de kulturella reglerna blir en naturlig del av handlandet (Hodder 1993, s 42). En viktig del i denna process utgörs av kontrollen av det fysiska rummet.

Den jordägande eliten i Europa uttryckte sin status, politiska makt och rikedom genom omfattande byggnationsprogram. Resultaten kan fortfarande ses idag i form av kyrkor, katedraler, slott och borgar. Byggnadsverken visar inte bara på välstånd, utan också på vikten av att kontrollera rummet för de sociala relationerna under medeltiden. Murar och andra fysiska hinder visar klart på sambandet mellan kontroll och reglering av det fysiska rummet samt den sociala

regleringen. De medeltida borgarna är bra exempel på detta. I dessa utgör arkitekturen ett uttryck för den sociala makten genom att samla funktionella och administrativa funktioner på ett ställe (Larsson & Saunders 1996, s 8). Byggnadsverken syftar inte bara till att framhäva den sociala statusen genom reglerande och kontrollerande funktioner, utan också genom så kallad iögonfallande konsumtion (*conspicuous consumption*). De mycket stora resurser som krävs för att bygga, underhålla och bygga om, framhäver elitens makt och status.

Allhelgonaklostret anlades på en visuellt dominerande höjd strax norr om staden. Läget uttryckte också avskildhet, något som var en viktig del av klosterlivet. Munkarna skulle föra ett kontemplativt liv innanför klostermurarna. Genom att välja denna plats lyckades man uppnå flera, delvis motverkande, effekter. Klostret markerade avskildhet men låg ändå tillräckligt nära staden för att utgöra en synlig maktfaktor och visuellt dominera staden. Det uttryckte en etablerad maktposition. Klostrets främsta syfte var inte att dominera staden och dess befolkning, utan snarare att kontrollera hur omvärlden interagerade med klostret, så att dess status och intressen tillvaratogs. Omvärlden skulle hållas utanför klosterområdet medan klostret skulle utgöra en reell världslig maktfaktor.

Tillsammans med bröderna i S:t Laurentius- och Dalbykloster spelade Allhelgonaklostret en viktig roll i organiserandet av stiftet, som kom att

inneha den andliga kontrollen, men också en betydande världslig inflytande i hela regionen (Cinthio 1989, s 20). Då klostret anlades runt år 1080 låg det vid stadens dåvarande norra infart (Andrén 1980, s 87), vilket medförde att man kunde övervaka och även dra fördel av trafiken in och ut ur staden. Placeringen av religiösa inrättningar kunde också utgöra en definition av staden utbredning. De omgivande kyrkorna, hospitalen och härbärgena fungerade som markeringar av områden där man lämnade och ankom till staden. I Lund låg hospitalet vid den södra infarten, S:t Peters nunnekloster vid den östra, S:t Jörgens kyrka vid den västra och S:t Olofs vid den norra porten. Dessa inrättningar tillhandahöll service åt resande och pilgrimer.

I samband med att Benediktinerorden omorganiserades 1206 blev Allhelgonaklostrets abbot utnämnd till provinsen Danmarks överhuvud (*rector*), en position som bibehölls fram till reformationen. Detta medförde att klostret fick en central position inom orden och en rejält ökad status (Holmberg 1959, s 4). Detta spelade säkert en avgörande roll för de fortsatta ombyggnadsarbetena av klosterbyggnaderna och kyrkan. Hur den nya statusen manifesterades i byggnaderna råder det osäkerhet om, eftersom kunskaperna om hur klostret såg ut i detalj är dåliga. Vissa uppgifter är dock kända. Klosterbyggnaderna och kyrkan var uppförda i tegel, ett material som var både nytt och dyrt. Genom denna iögonfallande konsumtion (*conspicuous consumption*) vi-

sade man inte bara sin förmögenhet, sociala status och makt, utan även att man ingick i ett större kulturellt och socialt europeiskt nätverk (Larsson & Saunders 1996, s 15). Kyrkan var minst 50 m lång och bestod av ett långhus med mitt- och sidoskepp samt en halvrund absid. Runt absiden fortsatte sidoskeppen i form av en omgång, ett drag som är vanligt i pilgrimskyrkorna för att kunna ta emot den ökade tillströmningen av pilgrimer (Hansson 1991, s 14). Detta kan indikera att klostret hade en ganska stor tillströmning av besökare. Sannolikt utnyttjade man sitt läge vid infarten till staden för att styra in resande i kyrkan och leda in dem i ett ideologiskt och socialt nätverk och befästa detta som traditionellt handlingsmönster.

Det var inte bara på byggnaderna som stora resurser lades, utan även på området runt klostret. Här spenderades stora arbetsinsatser på att omforma landskapet genom att anlägga fyra stora dammar öster och söder om klosterbyggnaderna. Tillsammans med en stor naturlig damm, känd som Vanningadammen, omslöts klostret på tre sidor med vatten. Dammarna hade praktiska funktioner, men fungerade också som en tydligt avgränsande barriär. Med dem skapade man en tydlig markering av tillåten och otillåten rörelse och en klar markering av vad som var inne och ute. På så sätt förstärktes de definierade rättigheter och skyldigheter som var sammankopplade med tillträdet till klostret som socialt rum. Detta är ett intressant faktum som visar hur olika av-

gränsande och hindrande element kan te sig. Vår traditionella bild av ett kloster som en muromgärdad institution med en liten port i muren får här ett intressant och nyanserad motbild.

Sociala system som växer utsätts för stress och spänningar. Dessa hålls tillbaka av konserverande sociala normer varför förändringar är mest sannolika i systemets periferi. Ett bra exempel på detta utgör reformationen som i Danmark sker år 1536, vilket medförde att hela systemet som Allhelgonaklostret ingick i föll samman.

En tid efter reformationen förlänas Allhelgonaklostret och dess stora markinnehav till världsliga herrar. För dem utgjorde marken en inkomstkälla som ökade deras ekonomiska status, medan klosterbyggnaderna snarast var en belastning. Därför investeras inga resurser i byggnaderna, som börjar förfalla. Detta framgår tydligt då Mogens Gyldenstierna övertar förläningen år 1558. I samband med detta blev han skyldig att hålla klosterkyrkan med präst, sång och gudstjänst. Detta undandrog han sig genom att hänvisa till att någon sakral verksamhet inte förekommit på många år. De enda förändringarna som sker är att förbindelsen mellan dammarna och Vanningadammen fylls igen, troligen för att öka tillgängligheten till området. Detta visar hur en förändring av den sociala funktionen av rummet konkret yttrar sig i en förändring av den fysiska miljön. Då området utgjorde en del av klostret ville man kontrollera och minska tillgängligheten till området. Senare, när kloster-

området bara hade en ekonomisk funktion, var det önskvärt att öka tillgängligheten för att få en ökad avkastning. Likaså förändrades byggnadernas symboliska värde. Klosterkyrkan som inte hade ett ekonomiskt värde som byggnad omvandlades genom sprängning till inkomstbringande byggnadsmaterial. Samma öde drabbar de övriga klosterbyggnaderna när dessa inte längre var av ekonomiskt intresse.

Längre fram i tiden, då spåren efter klostrets byggnader redan försvunnit, genomgick själva klosterområdet ytterligare en förändring. I samband med att området delvis blev ekonomiskt ointressant förändrades funktionen hos det sociala rummet. Det förvandlades nu till en informell mötes- och rekreationsplats, det vill säga Allhelgonabacken blev en populär promenadplats. Platsen blev ett socialt rum utan speciella regler och begränsningar (förutom de allmänna kulturella regler som var gällande vid offentligt umgänge), det vill säga en fristad från den hårt socialt reglerade borgligheten. Ett belysande exempel framfördes av signaturen Rost i en tidningsartikel "Här tömdes de brännvinslitrarnas mångfald á 90 öre per styck, här dängde de flottiga kortlapparna i violernas fina matta och ackompanjerade näktergalens sång med mustiga, men glada svordomar" (Bevaringsprogrammet 1991 s.120). Sådana sociala frizoner utgör en viktig del av ett socialt system. De fungerar som säkerhetsventiler för den del av befolkningen som utsätts för kontroll och reglering. Ofta förekommer de

med ett tyst medgivande eller under delvis kontrollerade former. Andra exempel på frizoner var stadens alla krogar och karnevalerna som föregick fastan. Dessa präglades av uppsluppen feststämning med processioner och festmåltider, men också av att de rådande lagarna och traditionerna åsidosattes. Satir var en av karnevalens grundläggande yttringar. En hantverkare kunde utses till kung, en dåre till kardinal och man kunde driva med den andliga och världsliga makten. Till och med gudstjänsterna tilläts man driva med (Le Roy Ladurie 1982, s 261 ff). Dessa karnevaler blev under slutet av medeltiden en scen för sociala spänningar och konflikter när det sociala trycket blev för stort (Le Roy Ladurie 1982, s 152 ff).

Under början av 1800-talet försökte biskop Faxe åter göra området till en plats för ekonomisk avkastning genom att anlägga en frukt- och köks-trädgård. Detta gick dock inte, varvid han valde att behålla platsens funktion, men åter införa auktoritära regler och normer för det sociala rummet. Detta gjordes genom att anlägga en park i området, något som framhävde biskopens sociala status och makt. Anläggandet av parken är också ett exempel på den roll som iögonfallande konsumtion (conspicuous consumption) spelar för att uttrycka en elits position i samhället, även under modern tid. Skillnaden mellan iögonfallande konsumtion under medeltiden och biskop Faxes park är snarast att parken inte var avsedd för egen konsumtion, utan som en givmild eller storslagen gest mot stadens be-

folkning, men budskapet och syftet var likartat. Parken var avsedd som ett kontrollerat och reglerat socialt rum vilket framhävs i dess utseende. Rörelsemönstret styrdes genom anlagda gångstigar och flera reglerade aktiviteter fanns på platsen såsom utsiktsplatser och hälsobrunn.

Vid början av 1900-talet uppfördes Universitetsbiblioteket på platsen och området blev ett formellt institutionsområde. Hela biblioteksbyggnaden är ett exempel på hur arkitektur använts till att uttrycka en rådande social ordning. Biblioteket skulle utgöra ett bildningens tempel och en representant för den styrande borgliga klassen. Biblioteket var inte bara ett centrum för information, utan också en viktig del av den apparat som fostrade unga människor till att bli goda medlemmar i ett socialt hårt styrt samhälle. Många arkitektoniska drag har lånats från de medeltida borgarna och många aspekter av kontroll, tillgång och reglering av det sociala rummet är de samma. Nu handlade det om att reglera tillgången till information. Samhällseliten förstod att kontroll och reglering, av inte bara de materiella tillgångarna, utan även av kunskap och information var nödvändig. Ett faktum som är ännu mera aktuellt idag, då delar av de gamla maktstrukturerna och sociala reglerna håller på att förändras. Idag finns det ett nytt socialt rum, som i likhet med Helgonabacken före Faxes park, inte är helt inorporerat i de etablerade maktstrukturerna, nämligen internet. Här kan människor mötas, information utbytas, pengar tjänas och propaganda spridas utan större kontroll.

Återigen upprepar historien sig. De etablerade maktsystemet försöker reglera även detta immateriella sociala rum och nyckelorden är de samma som tidigare; kontroll, tillgång, reglering, förbud, begränsning, övervakning och upprepning.

Summering

Schaktövervakning utgör en vanlig form av antikvarisk insats. Ofta är de begränsade i omfattning men framför allt i mängden resurser som avsätts för bearbetning. Detta kan leda till att informationen från undersökningarna blir svår att använda på grund av den låga bearbetningsgraden. Det är därför viktigt att försöka bearbeta och tolka resultaten så de blir användbara för andra och inte bara blir en deskriptiv avrapportering. En lösning för att komma till tals med knappa bearbetningsresurser kan vara att inrikta sig på en aspekt och att lyfta fram denna. En annan viktig grund för att kunna nå bra resultat vid begränsade undersökningar är att det finns tid för förberedelser och formuleringar av frågeställningar. Det är en stor fördel om övergripande frågeställningar är formulerade, kanske i form av ett forskningsprogram. Förhoppningen är att inga ärenden ska resultera i en plikt-skyldig dokumentation och sammanställning som sedan arkiveras.

Ivan Balic arbetar på Riksantikvarieämbettet UV-syd och har tidigare under flera år varit verksam som arkeolog på Kulturen i Lund.

Litteratur

- Andrén, A. 1988. *Lund*. Riksantikvarieämbete och Statens historiska museer, rapport Medeltidsstaden 26.
- Balic, I. *Kv. Bispen 9 och Allhelgona Kyrkogata. Arkeologisk förundersökning 2001*. Kulturens rapporter nr 28. In print.
- Bevaringskommittén 1991. *Lund utanför vallarna. Bevaringsprogram del 1*. Lund
- Cinthio, E. 1989. *Skånska kloster. Skånska hembygdsförbundets årsbok 1987/88*.
- Hansson, M. 1991. *Allhelgonaklostret i Lund. Ett rekonstruktionsförsök*. Uppsats i medeltidsarkeologi, 60p. Lund
- Hodder, I. 1993. *Material culture, symbolism and ideology. Nordic TAG. Report from the third Nordic TAG conference 1990*.
- Holmberg, R. 1959. *Allhelgonaklostret i Lund*. 3-betygsuppsats i konsthistoria. Lund.
- Johansson Hervén, C. 2001. *Mårtenstorget i Lund. Arkeologisk undersökning 1997. En kulturhistorisk redogörelse*. Arkeologiska rapporter från Lund, nr 21. Kulturen. Lund.
- Larsson, S. 2001. *Vetenskapligt program för arkeologiska undersökningar, forskning och förmedling vid Kulturen*. Arkeologiska rapporter från Lund, nr 27. Kulturen. Lund.
- Larsson, S. & Saunders, T. 1996. *Rummet, ordningen och arkitekturen. En social analys av ett medeltida maktcentrum*. META 1996:1.
- Le Roy Ladurie, E. 1982. *Karnevalen i Romans. Från Kyndelmäss till Askondag 1579-1580*.

Kultplatskontinuitet i Västergötland?

ett inlägg i en nygammal debatt

Claes Theliander

Abstract

Cult center continuity in Västergötland? A contribution to a new and old discussion.

Discussions about cult center continuity from pagan to Christian religion in Scandinavia has aroused again thanks to Anders Andréns large project about Nordic paganism in a long term perspective. In the latest publication from this project Andrén discuss, among other things, the question of cult center continuity in the province of Västergötland, western Sweden. In his essay he states that there are quite a few places where medieval churches are situated on or next to pagan burial grounds.

Among other topics, in my ongoing work with a PhD-thesis, I am studying the process of christianisation in Västergötland. One of the questions aroused in that respect is about when pagan burial grounds were abandoned in favour of Christian churchyards. I have put together and listed all excavated sites (i.e. 280) in the province, containing graves datable to the time of the Christian mission in Scandinavia, i.e. 8th to 13th century. I have now established the fact that, generally speaking, pagan burial grounds in the province were abandoned already at the start of the 10th century. Since that most of the medieval parish churches cannot be dated earlier then late 11th - early 12th century, we have a discrepancy of nearly 200 years. What we see in Västergötland is a place-discontinuity in cult-exercising, which is crucial in understanding the social, political and economic situation in the province at this time.

Inledning

Ett ämne som ofta varit på tapeten de senaste 40 åren är frågeställningar relaterade till kultplatskontinuitet. Olaf Olsen trodde nog i och för sig redan 1966 att han, i tidens anda, satte punkt för diskussionen. Han ansåg sig då, en gång för alla, kunna slå fast att det generellt sett inte förelåg någon kultplatskontinuitet mellan förkristna och kristna gravar och kultplatser (Olsen 1966:288). Men som väl var lyckades han inte döda diskussionen som än idag tycks leva och frodas. Ett rykande färskt exempel på detta är ett bidrag av Anders Andrén i antologin *Plats och praxis*, den senaste publikationen från projektet *Vägar till Midgård* (Andrén 2002).

Artikeln stora förtjänst är att Andrén framhåller det rituella landskapets komplexitet och olika regionala skillnader. För att ytterligare understryka detta samt för att nyansera bilden han tecknar skulle jag vilja kommentera frågan kring relationen mellan kyrkor/kristna begravningsplatser och förkristna gravfält i ett område han på flera ställen hänvisar till i artikeln, nämligen Västergötland. Förvisso är ingen övergripande studie gjord som specifikt relaterar landskapets medeltida kyrkor till gravfälten från yngre järnålder. Men i en mindre undersökning, som endast omfattade de tio medeltida socknarna i Vänerhärad - ungefär motsvarade dagens Trollhättan och Vänersborgs kommuner - kunde jag konstatera att de medeltida kyrkorna där låg i närheten av, men aldrig i direkt anslutning till

yngre järnålderslämningar. Detta tolkade jag då som att man gärna ville uppföra kyrkorna centralt i bygderna men på armlängds avstånd från de förkristna kultplatserna (Theliander 1993:58).

Denna iakttagelse gäller även för norra Bohuslän, som ju gränsar till det medeltida Västergötland. Där kunde Marianne Lönn konstatera att endast i åtta av trettio undersökta socknar fanns det yngre järnåldersgravar på samma fastighet som den medeltida sockenkyrkan. Det gick heller inte att se något återkommande mönster bland dessa åtta (Karlsson Lönn 1987). Eftersom det bohuslänska landskapet begränsar antalet möjliga bebyggelselägen är detta också vad man slumpmässigt och statistiskt kan förvänta sig.

Några västgötska exempel?

I det medeltida Västergötland fanns det på 1280-talet, enligt ett tillägg till den Äldre Västgöotalagen, drygt 500 sockenkyrkor (Beckman 1974:110). Av dessa är det en handfull, färre än femton, som ständigt brukar nämnas i diskussioner kring kultplatskontinuitet, så även av Andrén. Några av de platser han nämner har varit föremål för arkeologiska undersökningar, nämligen Dimbo, Ås (ej Åsa som Andrén skriver), Skalunda, Gudhem, Gingri, Erska, och Mårby (i Bjurum socken) (Andrén 2002:323).

Om jag förstätt Andrén rätt menar han i och för sig att kultplatskontinuu-

itet kan vara relativ, att valet av kyrkplats medvetet kan ha styrts av en kännedom om äldre kult- och begravningsplatser, en tradition som för den skull inte behöver vara obruten. Att påstå att så skulle vara fallet, liksom dess motsats, förutsätter en nästintill fullständig genomgång av relationen mellan gravar från yngre järnålder och högmedeltida sockenkyrkor. Detta kommer inte att ske här och nu, men jag skulle ändå vilja göra några reflektioner kring de av hans västgötska exempel som faktiskt är undersökta.

Om vi börjar med Dimbo så är Västergötlands största gravfält beläget där, helt nära den medeltida kyrkplatsen. På detta undersökte G. A. Hellman 1936 några gravar som hotades av en pågående grustäkt (rapport ATA & SHM 21658). Hellman daterade de fyra undersökta gravarna (av totalt ca 300 synliga) till vikingatid. Men som jag ser det finns det inget i detta fyndmaterial som går att datera närmare än till vendeltid och äldre vikingatid. Vi får avvakta kommande C14-analyser som kommer att komplettera fyndmaterialets idag ganska oprecisa yngre järnåldersdatering.

Högen som Ås romanska kyrka ligger på undersöktes delvis 1983. Denna undersökning är ännu opublicerad men finns beskriven i en kortare artikel i *Historiska Nyheter*. Vid undersökningen påträffades i högen ett stenlager och ett brandlager som innehöll brända människo- och djurben, de senare från bland annat häst och hund (Vretemark & Ohlsson 1984). Vidare är Skalundahögen, Västergöt-

lands största hög, undersökt 1996 då Skaraborgs länsmuseum genomförde en geoteknisk undersökning av den. Inte heller denna undersökning är rapporterad ännu men fyra C14-analyser från organiskt material i högen pekar på att den till 94% sannolikhet uppfördes någon gång mellan AD 650-820 AD.

Vid Gudhems kloster och kungsgård har sedan 1930-talet ett antal järnåldersgravar undersökts i flera omgångar (rapporter i ATA samt Vretemark 1987). Gravarna ligger både mitt i själva klosterområdet och vid den närbelägna kungsgården. Gravarna består både av brandgravar och skelettgravar och området tycks ha använts för begravingar under i stort sett hela den yngre järnåldern, även om just vikingatida dateringar saknas på brand- och skelettgravarna.

Förutom dessa vetenskapligt undersökta exempel nämner Andren även gravfältet vid Gingri kyrka som rovgävdades på 1860-talet (rapport ATA och SHM 4386). Några av fynden därifrån ger en vikingatida datering men får dock betraktas som lösfynd då all övrig dokumentation saknas. Även i Erska skall man på 1870-talet, vid grustäkt, ha hittat en guldten, pärlor, brända ben samt keramik. Inte heller från Erska finns det någon dokumentation men fynden, menar jag, kan mycket väl vara romerska eller folkvandringstida (rapport ATA och SHM 4913). Dessutom nämner Andren det ganska välundersökta gravfältet vid Mårby i Bjurum socken, som dock i sin helhet och med all

sannolikhet är från äldre järnålder (rapporter i ATA och SHM 23663, 23731, 23771).

Sammanfattningsvis kan man konstatera att arkeologiskt säkra och tydliga vikingatida eller tidigmedeltida dateringar saknas från dessa delvis undersökta gravfält. Vidare kan man konstatera att på de ovan nämnda kyrkplatserna finns eller har funnits stenkyrkor av romansk 1100-tals karaktär. Arkeologiska indikationer på eventuella äldre kyrkor på platserna saknas generellt. Det finns alltså ett för kontinuitetsförespråkarna besvärande tidsglapp på mellan tre och åtta hundra år mellan anläggandet av de förhistoriska gravarna och uppförandet av kyrkorna. För Gudhems del är det lite mer komplicerat. Enligt Lars Lundqvist (1998:193) har Gudhems härad Västsveriges högsta andel centralplatsindikerande fynd, och är väl det bästa exemplet på platskontinuitet framför allt i maktutövandet, men även ur religiöst hänseende, från åtminstone romersk järnålder fram till högmedeltid.

Preliminära resultat - en första presentation

De ovan nämnda lokalerna är platser där arkeologiska undersökningar genomförts. På en del andra platser i landskapet ligger det icke undersökta järnåldersgravar helt nära medeltida sockenkyrkor. Hur skall vi kunna veta om dessa eventuellt representerar en obruten kontinuitet eller ej? Om vi inte skall kartera dem i sin helhet kan

vi istället studera empiriska iakttagelser från samtliga undersökta gravfält i landskapet för att sedan i Durkheims anda kunna skissera en generell bild (se Durkheim 1978). Frågan blir då: När (om någonsin) slutade man aktivt använda Västergötlands förkristna gravfält för begravningar? Denna fråga, som ju i mycket handlar om just kultplatskontinuitet, råkar även vara en av de viktigaste jag arbetar med just nu i ett pågående avhandlingsprojekt om Västergötlands kristnande speglat i periodens gravar.

Som ett led i detta projekt katalogiseras och sammanställs samtliga undersökta gravar i landskapet, vilka kan dateras inom intervallet 700-1200 AD. Metodmässigt görs det alltså inte någon skillnad på kristna och förkristna gravar i denna undersökning. I dagsläget, när den första arkivgenomgången i det närmaste är klar, har ca 280 olika lokaler med drygt 1200 undersökta gravar utkristalliserats. Jag vill betona att resultaten ännu så länge är preliminära, men efter en första genomgång av materialet tycks det vara så att de förkristna gravfälten i Västergötland generellt sett och ganska så abrupt överges redan vid 900-talets början. En förändring inträder och de döda begravs i fortsättningen någon annanstans än på de gamla gravfälten.

Vad vi ser är något helt annat än kultplatskontinuitet; vi ser en rumslig förändring, en med all sannolikhet strukturellt betingad diskontinuitet. Med undantag för en del frågetecken kring Gudhem och med risk för att

låta som en yngre upplaga av Olaf Olsen skulle jag därför vilja påstå att det icke finns ett enda belägg för en obruten platskontinuitet mellan förkristna och kristna begravningsplatser i Västergötland!

Men var är kyrkorna?

Det var gravfälten det, men det finns dock ett problem i detta som vi måste reda ut. Så fort man har en över tid hyfsat stabil församling av kristna vill man gärna att dessa även skall ha en gudstjänstlokal av något slag. Jacob Kieffer-Olsen skriver att man kan förvänta sig att den äldste generation af kirker blev placeret centralt i den daværende bebyggelsestruktur, at langt størsteparten af disse kirkesteder stadig lå centralt op gennem kirkenedlæggelseperioderne ... og at der derfor i dag ligger fungerende kirker, hvor de ældste kirker blev bygget (Kieffer-Olsen 2000:112). Denna syn på våra sockenkyrkor som urgamla monoliter är självklar om man förespråkar kultplatskontinuitet. Som jag uppfattat mycket av det som är skrivet i ämnet är detta även en allmänt spridd inställning bland många arkeologer. Men för Västergötlands del är det i huvudsak fel.

Vi har alltså sett att de förkristna gravfälten i Västergötland överges vid 900-talets början, vilket jag menar skall förstås som en ganska tidig och tydlig markering gentemot de gamla trossystemen och eskatologiska föreställningarna. Vi vet också att de flesta daterade, ännu stående eller arkeolo-

gisk undersökta kyrkobyggnaderna uppförs någon gång under 1100-talet. För Västergötlands del är endast en riktigt tidig kyrka undersökt, Karleby kyrka i Leksbergs socken utanför Mariestad, och den kan först dateras till omkring år 1000 eller möjligen något tidigare (Vretemark 1998). Annars är de flesta (daterade) kyrkorna 100 till 200 år yngre än den undersökta kyrkan i Karleby. Denna diskrepans gör att man måste fråga sig: var är kyrkorna?

Västergötlands kristnande - ett underifrånperspektiv

För att kunna reda ut det här måste vi gå tillbaka och titta på kristnandeprocessen i Västergötland. Trots att de flesta är överens om att denna process sett mycket olika ut i olika regioner reproduceras, som jag ser det, gång efter annan en mycket stereotyp bild av Skandinaviens och därmed även Västergötlands kristnande. En stereotyp med två varianter som båda handlar om kristnandet som ett projekt som dåtidens människor mer eller mindre tvingades in i av de som hade makt: kungen, biskopen och/eller husbonn. Lite tillspetsad går den ena varianten ut på att en hel bygd kommit i kontakt med en karismatisk missionär, därefter har man antagit kristendomen på första bästa ting och sedan, hejåhå, uppfört kyrkan mitt i byn, helst på den gamla kultplatsen. Den andra varianten går ut på att en förslagen och gentemot kungamakten lismande storman blivit kristen på opportuna grunder och byggt sig en

kyrka på sin gård och tvingat sina underlydande att anta den nya tron.

Den raljanta tonen är avsiktlig. Jag menar inte att det aldrig har gått till på detta vis men jag tror att stereotyperna och de givna sanningarna låst oss vid ett fåtal och därmed begränsade förklaringsmodeller. Därmed, menar jag, tar man inte hänsyn till de individuella initiativen som, åtminstone initialt och regionalt sett under kristnandeprocessen kan ha varit mycket viktiga. Jag skulle därför vilja anlägga ett alternativt perspektiv på kristnandet, ett underifrånperspektiv. Det finns faktiskt en möjlighet att människor frivilligt och utan tvång tog till sig kristendom. Detta förutsatt att den fyllde en funktion i deras liv som den gamla religionen inte längre klarade av att fylla samt, vilket är viktigt, att där inte fanns någon som ville eller kunde hindra detta religionsbyte. Detta är också vad jag tror hände i Västergötland vid 900-talets början, långt innan Olof Skötkonung lät döpa sig och det blev opportunt hos makteliten att vara kristen.

En alternativ modell

Vi kan därför som en kreativ och alternativ modell utgå från att det vid 900-talets början och två hundra år framåt poppar upp små kyrkor i Västergötland. Några försvinner med bebyggelser som flyttar, andra ligger kvar en tid samtidigt som nya tillkommer för att så småningom övergivas och så vidare. Oavsett om det rör sig om sakraliserade profana hus eller om

det är för ändamålet nyuppförda borde det vara svårt att arkeologiskt se någon skillnad på dåtidens kyrkor och profana hus. De byggnader som används för detta ändamål är troligtvis konstruerade så som brukligt var under yngre järnålder: olika stolphuskonstruktioner med lerklinade väggar. Till skillnad från trähus på stensyll ruttnar stolphusen och måste ofta rivras eller kraftigt renoveras kanske redan efter några få decennier.

Så om det nu inte i första hand är någon kultplatskontinuitet de högmedeltida kyrkorna representerar, varför ligger de då där de ligger? Under sent 1000- och framför allt 1100-tal blev det populärt bland Västergötlands maktelit att slå på stort och manifesteras sin kristna tro med en romansk stenkyrka eller en träkyrka (Claesson 1989 & Dahlberg 1998). Utifrån det ovan redovisade preliminära resultatet är det alltså tänkbart att de som lät uppföra dessa kyrkor, och var födda under, säg 1000-talets andra hälft, möjligtvis i sin barndom kan ha hört talas om någon äldre person vars farfar eller mormor inte var kristen. Därför, menar jag, skall Västergötlands romanska stenkyrkor snarare ses som skrytbyggen och manifesterade maktuttryck i ett sedan länge kristnat område än som exponenter för nyomvända konvertiters fromma offervilja. Men vad har då detta med kultkontinuiteten att göra?

Man kan säga att en karta över Västergötlands medeltida kyrkor samtidigt är en karta över tidigmedeltida lokala maktcentra; en prickkarta över

1000- och 1100-talens lokala politiska, ekonomiska, religiösa och sociala elit. När sedan kyrkans organisatoriska grepp över hög som låg hårdnar i och med införandet av tionde och skapandet av en sockeninindelning, då fryser man 1100-talets organisation av landskapet. Vi kan alltså se att det nät av sockenkyrkor vi idag har i Västergötland är ett resultat av ett centralt dirigerat kyrkligt organiserande av landskapet drygt tvåhundra år efter det att man i allmänhet lämnat den gamla förkristna religionen bakom sig. Denna kyrkligt administrativa ambition råkade dessutom ske när man precis fyllt landskapet med jämförelsevis underhållsfria stenkyrkor.

En brasklapp men trots allt: platsdiskontinuitet

Nu är det kanske på sin plats med en lite brasklapp. Det är fullt tänkbart att enstaka västgötska sockenkyrkor kan ligga på samma plats som de allra första kristna kyrkorna, vilka i sin tur kanske medvetet uppfördes där man förr blotade. Det är heller inte otänkbart att någon nyuppförd privatkyrka på 1100-talet fick sin placering på grund av ett kvarvarande minne av en äldre tiders kultplats. Så kan det mycket väl vara i enstaka fall. Men om man skall beskriva en generell utveckling, skulle jag vilja påstå att den platskontinuitet som på vissa ställen tycks föreligga i Västergötland enbart är tillfällig eller är ett sekundärt resultat av sökandet efter manifesta lägen eller centrala platser i landskapet. Även om ingen kyrka från 900- eller knappast

ens från 1000-talet ännu är undersökt tyder mycket på att de bör finnas där ute i landskapet. Att man inte hittat dem ännu beror 1) på att det torde vara praktiskt svårt att hitta dessa nålar i höstackar och 2) Kieffer-Olsens ovan nämnda postulat som många oreflekterat anslutit sig till (man letar ju inte efter något som inte finns).

Men för att åter knyta an till Andréns artikel skulle jag i framtiden, inte i första hand vilja diskutera olika former av eller definitioner på kultplatskontinuitet för Västergötlands del, utan snarare peka på den platsdiskontinuitet i kultutövandet som inträder när landskapet kristnas på 900-talet. Jag vill betona att jag inte gör detta på ett källkritiskt Olaf Olsen-manér, dvs. att hävda att det som inte syns inte heller finns. Jag tror att denna diskontinuitet är direkt avgörande vid förståelsen av den sociala, politiska och ekonomiska situationen i landskapet vid denna tid. Allt detta är viktigt eftersom det leder till andra svar på andra frågor än de man brukar ställa i dessa sammanhang. Andréns visar med flera exempel på en klar kontinuitet i en del fall, inte minst på Öland där sambandet tycks vara mycket tydligt. Detta är intressant när man diskuterar Ölands kristnande och sätter det i relation till andra områden där situationen kanske ser annorlunda ut, exempelvis som i Västergötland.

Claes Theliander är Filosofie Licentiat i arkeologi och innehar en doktorandtjänst vid Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.

Litteratur

- Andrén, A. Platsernas betydelse. i: Andrén, A, Jennbert, K & Raudvere, C (red.) *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. 2002.
- Beckman, N. 1974: Äldre Västgötalagen. Översatt och förklarad av Nat. Beckman. *Västergötland - Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning*. Bd 3. 1974.
- Claesson, E 1989. *Cuius Ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*. Uppsats för Licentiatexamen, Medeltidsarkeologiska institutionen, Lunds universitet. 1989.
- Dahlberg, M 1998. *Skartraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr. 28
- Durkheim, E. *Självordet*. Med förord av professor Hans L. Zetterberg. (svensk övers. av Monica Johansson). 1983 (1897).
- Karlsson-Lönn, M. Hedendom och kristendom. Kultkontinuitet från yngre järnålder till medeltid. *META* 1987:4.
- Kieffer-Olsen, J 2000. Gravskik og kirkegårde i middelalderen. i: Dybdahl, A (red.) *Osteologisk materiale som historisk kilde*. 2000.
- Lundqvist, L. Centralplatser och centralområden i Västsverige. i: *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. 1998.
- Theliander, C. *Fornlämning - kyrka - socken. En studie av sockenindelningens bakgrund och ursprung i tio medeltida västgötska socknar*. Opublicerad C-uppsats, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet. 1993
- Vretemark, M. *Arkeologisk utredning. Gravfält och klosterområde. Fornlämning 194, Gudhem 12:1, Gudhems socken, Västergötland*. Rapport Skaraborgs länsmuseum. 1987
- Vretemark, M. *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann*. Småskrift nr 5 Skaraborgs länsmuseum. 1998
- Vretemark, M. & Ohlsson, T. Ås kyrka bygd på storhög. *Historiska Nyheter* 1984:26

Huvudgårdar och herravälden

En recension

Ola Kyhlberg

HUVUDGÅRDAR OCH HERRAVÄLDEN. En studie av småländsk medeltid. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Martin Hansson, fakultetsopponent Ola Kyhlberg.

Den här recensionen består mest av en räckta uppslag och reflexioner som, utan anspråk på representativitet, syftar till att ge en positiv bild av avhandlingens vetenskapliga spektrum och forskningspotential. För att inte de ofrånkomliga, kritiska synpunkterna skall ta för mycket plats måste det genast framhållas att den dynamiska och delvis nyskapande studien är fylld av idéer och offensiva tolkningar.

I avsnittet Om ting, text och tolkningar påpekar Martin Hansson att en gängse uppfattning (från historikerhåll) är att arkeologins materiella lämningar "talar" och, till skillnad från historiska källor, skulle kräva en särskild tolkningsprocedur för att förstås att "tala". Enstaka historiska upplysningar kan ju i lyckliga stunder inge en stark känsla av tidlöshet och mänsklig närhet, men för att avlockas någon djupare innebörd behöver även en skriftlig uppgift förklaras utifrån

sitt överordnade sammanhang. Och det är paradoxalt nog de vetenskapliga frågorna och inte svaren som blir fler, ju mer detaljerad en historisk källa är. Likafullt har traditionell historieforskning länge haft företräde för sin syn på medeltiden som "början på historien" (rättshistoriska dokument, kungliga brev och korrespondenser), en attityd som reducerat järnåldern till ett stycke förhistoria och avslutningen på en skriftlös, arkeologisk epok (keramik, spik och latriner). Ett sådant värdeperspektiv skiljer med automatik ting från text och undertrycker kulturhistoriska förklaringar som förutsätter långa förlopp med ursprung i järnåldern. Dessutom har varje epok sin egen forntid och människor har i alla tider haft någon typ av relation till sin förhistoria, låt vara känslomässig och inte analytisk (*Röster från svensk medeltid* 1990: 224f; Jfr Andréén 1997; Staecker 1999: 232-33). Därför är det angeläget att arkeologer lyckas över-

tyga den textcentererade skolan om att arkeologiska tolkningar av materiell kultur - om än stiliserade - är lika sanna eller osanna som historiska - om än detaljerade.

För trovärdighetens skull måste arkeologer använda historiska data med största formella noggrannhet. De skriftliga källorna är i det här avseendet något ojämnt behandlade. Hansson hänvisar inte genomgående till primärkällorna i diplomatariet (jfr Riksarkivets CD-romutgåva av *De svenska medeltidsbrev i svenskt Diplomatariums huvudkartotek*), i Göte Paulssons källpublikation *Annales Suecici Medii Aevi* från år 1974 eller i standardverket *Äldre Svenska frälsesläkter*, utan replierar i första hand istället på P. G. Vejdes, C. Härenstams, L.-O. Larssons och J.-E. Almqvists studier från 1920-talet och framåt. Förteckningen över borgar och huvudgårdar s. 297-336, som är huvudkatalog, är i huvudsak en excerpt ur de här historiska standardverken. Anmärkningsvärt är att Nils Blomkvists *Kalmars uppkomst och äldsta tid* från år 1979 lyser med sin frånvaro. Olle Ferns avhandling från år 1990 om *De högadliga godsen i Sverige vid 1500-talets mitt - geografisk uppbyggnad, räntestruktur, godsdrift och hushållning* och Christian Lovéns från år 1996 om *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige* är båda sparsamt citerade (ex. s. 163, 169 f).

Personer i katalogen och brödtexten har inte systematiskt försetts med någon form av biografisk stöduppgift, som t.ex. ätte-/släktbeteckning eller

dödsår. Det är nödvändigt att ringa in en medeltida magnats eller makthavares genealogiska kontext för att kunna bedöma dennes sociala ställning. Skenbart konkreta personnamn förblir annars abstraktioner, en sorts lösfynd. Som exempel kan man peka på den Asrun Eriksdotter, ägare till huvudgården Eknaholm i Tjureda socken som introduceras på s. 11 (jfr katalognummer 260 på s. 334). Hon var död före år 1352. Hennes testamente av år 1341 innehöll bl.a. penninggåvor till kyrkan i Tjureda i Norrvidinge härad, där hon valde sin gravplats, och till kyrkorna i Tofta och Tävellsås i Kinnevald härad, Långasjö i Konga härad och Ramkvilla i Västra Njudung, vilket signalerar att hon var besutten i dessa socknar. Hon testamenterade för övrigt även en säng med sängkläder till hospitalet i Norrabygd (DS 3604, jfr DS 2832). Hennes position kan nog inte i första hand ringas in av att hon kallar Nils Bengtsson /Lejonansikte, Bengt Nilssons ätt/sin syssling och eller att hon ärvdes av Jöns Brudsson av samma ätt, vilket Hansson valt att lyfta fram, utan att hon var änka efter Knut Kettilbjörnsson av ätten Gren, en stor magnatfamilj av östgötskt ursprung, vilket Hansson däremot inte nämner (DS 2832, 3408, 3564, 4772, 7036; *Äldre Svenska Frälsesläkter* I:1: 55 f).

För övrigt skulle ett Orts- och personregister ha underlättat botaniseringen i den substantiella texten.

Martin Hansson har givit sig i kast med stora och klassiska problemområden som makt, herravälde, mak-

tens landskap, feodalism och aristokrati och med svåra begrepp som huvudgård, sätesgård och befäst gård, mm. Han är likafullt återhållsam som teoretiker och avhandlingen inleds inte med någon stor teori-ouvertyr, utan med avsnittet Bakgrund, som presenterar olika förutsättningar och ett försvaret för det arkeologiska arbetssättet. Avsnittet Problemet är tydligt reflekterande men ändå oproblematiserat och Kapitel 6 och 7 om vapengravar, runstenar och kyrkor är mer informativa/deskriptiva än problematiserande/teorigrundande. Eftersom Hanssons egna bidrag här är begränsade skulle avhandlingens helhet nog ha vunnit på om det här avsnittet komprimerats.

"Tidsandan"

"Även om tolkningen av kyrkorna här i första hand är social får man inte glömma att det medeltida samhället var ett djupt religiöst samhälle." (s. 121). Det kan vara riskabelt att komma med så pass avproblematiserade påståenden om medeltida förhållanden. Hansson backar på den här punkten i det följande med reservationen att det religiösa och världsliga livet var intimt förknippade och omöjliga att separera. På annan plats säger han med liknande emfas, att "... medeltiden var en offentlig värld. Det var viktigt att offentligt visa och framhäva sin egen status ..." (s. 243). En sådan tanke förenklar genom att förbise att just den sociala gestiken rimligen måste ha haft särskild betydelse p.g.a. av den låga literacy-nivån.

Om något, så är medeltiden en epok av paradoxer och dubbla budskap. Tecken på hur flytande gränsen kunde vara mellan det fysiska och metafysiska är t.ex. lagstiftningens vittnessystem, mirakelberättelserna och officiella historieförfalskningar som S:t Erikslegenden, men också fenomenet Kyrkan i sig, som var både andligt kultcentrum och världslig maktfaktor. Den sociala spännvidden mellan överhetens monetära levnadsstandard och bondebefolkningens tillvaro på självhushållningens marginal, var enorm. Perioden ger exempel på exempellösa farsoter, på krig och umbäranden. Mobbning och främlingsfientlighet var en vardagsrealitet och judeförföljelser är skriftligt beklagade även i Sverige (DS 48, 846, 3242 m.fl; *Röster från svensk medeltid* 1990: 19; Riley-Smith 1997: 12 f; Werbart 2000; Harrison 2000: 237). En avromantiserad syn på medeltida mentalitet/kultur är att mentala spänningsfält skapades av sådana motpoler som kultur - natur, fysiskt - metafysiskt, sakralt - profant, känsla - intellekt, vidskepelse - bildning, misär och lyxkonsumtion, kristen barmhärtighet och hjärtlös grymhet. (Jfr Fogelklou 1919: 7-25 o.d.anf.källor.)

Kvinnligt herravälde?

"... Änkor som Birgitta Haraldsdotter (till Eknaholm) var jämlika med andra frälsemän" (s. 25) Uppgiften avser år 1485. Går det att vara så kategorisk? Beata Losman menar att vi ibland tenderar att uppfatta medeltida kvinnor som relativt mäktiga där-

för att de bevarade skriftliga beläggen ofta härrör från den högsta socialgruppen och att skattelängder byggda på hushållsprincipen oavsiktligt osynliggör kvinnor. (Losman 1984: 24) (Gaunt 1983: 41 f; Duby 1998) De flesta kvinnor i den medeltida högreståndsmiljön har i de skriftliga källorna oftast en under- eller sidoordnad roll i förhållande till dokumentens mål. Det är i och för sig ett entydigt uttryck för hur de i mångt och mycket stod under mannens förmyndarskap, men man måste ändå åtskilja kvinnans juridiska ställning i samhället från hennes ekonomiska roll i hushållet och från hennes sociala funktion inom familjen och släkten. En ogift änka kunde vara "huvudman" för ett hushåll eller driva en verksamhet utanför hemmets sfär så länge inte något av barnen intagit faderns roll och i stadsmaterial som tänkeböckerna från Kalmar och Jönköping ger flera exempel på att burskapsägande kvinnor övertagit och fortsatt den avlidne mannens verksamhet. Ett av de mest kända yngre exemplen är Maria Sophia De la Gardie (1627-94), som efter mannens död blev framgångsrik egen företagare.

Kapell, absider och kyrkor

I Folke Karlssons /Lejonbalk/ testamente från år 1282 fick nunneklostret i Skänninge hans "... capellam ... meliorem tam cum calice quam cum omnibus alijs pertinentijs." Sockenkyrkan i Stockaryd fick hans "... capellam ... sine calice" (DS 742).

Det här har tolkats på skilda sätt, av Gunnar Smedberg som eventuellt en uppsättning kyrkliga textilier, av Agneta Conradi Mattsson som någon form av gårdskyrka, en uppfattning som Hansson ansluter sig till (s. 105, 230 f; jfr Smedberg 1973: 72 med not 2; Conradi Mattsson 1998: 433). Förmodligen typiskt för det historiska tolkningsproblemet är att begreppet capella även kunde åsyfta de bärbara altaren som medfördes på långresor (Sigurd Rahmqvist muntligen; jfr DS 951, 1261, 1583, 2699, 3730; Brunius & Ferm 1990: 158). För sådana krävdes specialtillstånd från kurian, säkerligen lika mycket av ekonomiska som administrativa skäl. Innehavet var mycket högt rankat eftersom deras innehavare därmed fick ett synligt tecken på att de tillhörde den vittberesta och förmögna elit som hade egen kaplan.

En intressant tankegång är att absiderna inte i första hand skall uppfattas som arkitektoniska eller kyrkohistoriska stilelement, utan som sociala manifestationer av kyrkornas privata ursprung. Men absidformen, som för övrigt också har en kronologisk innebörd, har i sin tur betingat altarets placering, vilket kan ha avspeglat en viss liturgisk tradition, som t.ex. cisterciensernas. Så frågan orsak och verkan kvarstår.

En viktig slutsats är att kyrkorna i allmänhet är ett tecken på att det redan under tidig medeltid funnits en lokal "aristokrati" i undersökningsområdet eftersom antagligen alla stenkyrkor uppförts som gårdskyrkor med

olika magnatfamiljer som finansiärer (s. 102 f, 122). Troligen är det däremot ett felsslut att vissa stenkyrkor i södra Finnveden skulle ha uppförts av ett bondekollektiv på grundval av argumentet att inga huvudgårdar är kända och andelen frälsejord är mindre än 1/4. Det kan tvärtom ha varit så att kyrkorna byggts på mark på kungstredingen av de stora lands- och häradsallmännarna som ju bara disponerades av Kronan och av vissa högt uppsatta ämbetsmän.

”Det verkar som om den svenska kungamakten hade relativt svag kontroll över södra Småland under medeltiden”

Om Nils Blomkvists arbeten om Kalmar hade inarbetats så hade den här tanken (s. 246) möjligen fått en annan utformning. Kronan hade sin särskilda replipunkt i Kalmar som fick sin första utvecklingsperiod av betydelse under 1200-talets första hälft (Blomkvist 1979, s. 256 f; 1986, s. 111; Jfr Myrberg 1995, s. 13 - 15). Östgötalagmannen Magnus Bengtsson d.ä. av folkunga-ättens lagmangren omnämns år 1255/61 såsom *prefectus Kalmarniensis*. Det är första gången en svensk (stads)fogde är omnämnd. Blomkvist har, med hänvisning till Adolf Schück och Birgitta Fritz, i flera sammanhang understrukit att Kalmarfögderiet utgjort ett högre mandat än en vanlig stadsfogdes. Han tolkar det som att Magnus Bengtsson d.ä. förfogat över Kronans rätt inom Östgöta lagsagas småländ-

ska del och på Öland (Blomkvist 1979: 204 f. med not 59 - 101: 256 f; Manus: 31 - 32, Fritz 1973: 105 med not 2; Ferm & Rahmqvist & Thor 1987: 274). Eftersom sonen Bengt Magnusson d.y. kan visas ha upprättat privilegiebrev som inte avviker från ett som utfärdats av en landsherre kan hans ämbete under perioden 1269 - 1293/94 mot denna bakgrund antagligen betraktas som en form av markgrevskap (DS 1254, 1260, 1291, 1307; Blomkvist 1979: 204 - 06 med not 84 - 86: 267 - 68 med not 26 - 29; M. Anglert 1993: 166). Förutom Kalmar dominerade södra Kalmarsundskusten av de stora frälsegodsens Påbonäs, Strömserum och Kråkerum, m.fl.

Gods och godsekonomier

Ett framträdande drag i det medeltida landskapet var de stora - och med tiden allt större - godskomplexen med landbogarårdar under huvudgårdar. Systemet som etablerades under 1100-talet förutsatte i hög grad skriftliga avtal med arrendatorerna för att bl.a. reglera jordrätans art och storlek. Det är därför rimligt att anta att Kyrkan inte bara varit förebild, utan kanske till och med skapat landbosystemet (Duby 1981: 222 f; Myrdal 1999: 97; Ericsson 2001: 379-87, 400; Carelli 2001: 253-366, 360-61).

En allmän uppfattning är att storgodsdriften minskade i betydelse under 1300-talets lopp samtidigt med att en ökande andel av räntorna erlades i annat än dagsverken men också en sådan bild är säkert inte tillräckligt

nyanserad. Godsen bör ha varit olikartade under olika tider och beroende på regionala skillnader i tillgång till naturresurser, men också beroende på kulturella traditioner (forskningsöversikt hos Berg 2000: 6 f, 33 f). Inom agrarekonomin lade visserligen odlingsmarkens årliga avkastning grunden för människors existens, men dess ekonomiska betydelse har ibland övervärderats (Carelli 2001: 74 o.d.anf.litt). Det var vattendragen och skogarna som erbjöd det stabila kapital som kunde ge överskott på lång sikt. Skogen var, tillsammans med ängsmarken, en sviktig resurs för betesdriften, för böndernas små besättningar likaväl som för de stora gårdarnas hästhjorder. Skogen var dessutom basresurs för jakt, för näver- och lövtäkt, för vedfång och virkesuttag och för framställning av kol, tjära, näverolja, pottaska, mm (Ödman 2001).

Hansson konstaterar på s. 50 att ”... lågfrälsets sätesgårdar i skogsbygderna omfattade ungefär ett markland, medan de i slättbygderna var större och omfattade 2-3 markland.” men följer inte upp tankegången på denna plats i avhandlingen, (jfr s. 66-71), säkert i linje med deklarationen från inledningen av avhandlingen att någon större omsorg inte kan ägnas ekonomifrågorna (s. 22) Längre fram kommenterar han dock kortfattat betydelsen av naturresursernas, fr.a. järnets, lokalisering (s. 56-57). På den här punkten skulle Hansson säkert ha kunnat finna inte endast ekonomiska argument i Fermes studie av framför allt Birger Nilssons /Grip, yngre ätten /och hans hustrus enorma gods år

1562 som var belägna i framför allt Småland, Östergötland och Södermanland (Ferm 1990: 345 f, 349-50 med not 42-44; Lovén 1996: 333-34, 337- 38).

Ett huvudmål med avhandlingen är att undersöka hur det medeltida frälset växte fram i Smålands inland, att spåra eventuell kontinuitet från järnåldern samt att söka kartlägga hur man etablerade sina befästa huvudgårdar i landskapet i samband med flytten ur byarna. En grundläggande fråga är vad det innebar att vissa huvudgårdar kom att flyttas ut till mer avskilda lägen medan andra låg kvar på de traditionella platserna i landskapet (s. 20-21)? Ett av de många viktiga resultaten är att huvudgårdarna, då de dyker upp i det skriftliga källorna, generellt är belägna i de gamla centrala jordbruksbygderna (s. 80, 141, 145). Under loppet av medeltiden skedde en förändring av av godsets ekonomi, administration och logistik i samband med en territoriell förskjutning mot allmänningsmarkerna. Hansson understryker själv att en betydande del av de medeltida huvudgårdarna redan från början verkar ha varit ensamgårdar, att de är vanligast i kolonisationsbygderna och att många av exemplen i den gamla järnåldersbygden förmodligen kan förklaras med avhysta byar (s. 163, 168). Slutsatsen, att bybildning och storgårdar kan ha haft ett inre orsaksamband, i det att byns gårdar disponerats av godsets personal och av frivivna trälar, är ett övertygande scenario.

Maktens landskap

Hansson presenterar och granskar maktbegreppet (s. 23 f) med hänvisning till Giddens och Foucault m.fl. Ett problem som man måste ta principiell ställning till är huruvida de exklusiva och monumentala uttrycken i landskapet bekräftar makten eller gör anspråk på den. Förenklat kan man fundera över om kungshögarna i Gamla Uppsala skall uppfattas bekräfta samhällets värderingar av sina ledare eller om de istället är enskilda uttryck för ett antal usurpatorers anspråk på suveränitet? Den senare kris-teorin har flera anhängare. Hansson själv kommer fram till att svaret inte är enkelt, att de regionala förutsättningarna växlat och att utvecklingen haft varierande karaktär. Han vänder sig emot det processuella och traditionella huvudgårdsbegreppet och understryker att gårdsanläggningens manifesta rumsliga uttryck och dess materiella kultur skall avgöra om det skall betraktas som en huvudgård eller ej (s. 52).

Redan i början av avhandlingen hävdas med viss bestämdhet att: "... makten i (det nordiska feodala) samhället baserades på jordäggande, till skillnad från tidigare då makten utgick från kontroll av människor." (s. 28). Frågan om magnaternas makt, herravälden och inflytande handlar om både kapitaläggande, framför allt jord, om tillgång till personal som produktionsmedel och om möjligheten att administrera utnyttjandet av överskottsproduktionen. Tillgången till arbetskraft måste därför i sak ha

varit lika viktig för godsägarna under yngre järnålder som under medeltid. Tidigare hade man förmodligen disponerat en större del juridiskt ofri arbetskraft. Formellt upphörde slave-riet under loppet av 1200-talet och försvann slutgiltigt vid 1300-talets början, men knappast av humanitära utan snarast av krasst ekonomiska skäl. Även som socialt fri landbo förblev den f.d. trälen i praktiken livegen, eftersom de allra flesta från första stund var tvungna att göra sig ekonomiskt beroende, bl.a. genom att få en basutrustning, "hållspenning", av gods-herren på kredit (?)

Avhandlingens huvudteori är att gårdarnas platser i landskapet utvalts för att uttrycka makt och herraväld och att ekonomiska och andra rationella skäl varit av underordnad betydelse. (Ex. s. 13, 34, 139-140 m.fl. samt citat nedan från s. 37 resp. 30):

"Synen på landskapet som ett socialt rum där sociala relationer produceras och reproduceras är fundamental för denna avhandling ..."

"Jordägarens syn på landskapet och hur han utövade sitt ägande kan då i teorin avspeglas som materiella lämningar i landskapet."

Avhandlingen pläderar starkt för detta, men en sådan förklaring kan kanske inte täcka in allt och platsbegreppet måste nog relateras till både de heterarkiska resp. hierarkiska samhällsstrukturerna (se nedan). På s. 171 sägs att: "Med ordet befäst menas i fortsättningen en gård som inte bara

ur fortifikatorisk, utan också ur social synvinkel kan sägas vara befäst genom att den befäste innehavarens sociala position i samhället.” Utifrån Hanssons speciella forskningsperspektiv kunde man istället för denna ordlek ha förväntat sig en genomförd argumentation mot framför allt Lovén, som genomgående sökt skatta graden av funktionell befästning hos gårdsanläggningarna.

Hansson betraktar huvudgårdarnas läge i byarna som uttryck för ett traditionellt och vardagligt herravälde, dvs godsherrns funktion som arbetsledare: ”Utflyttningen av huvudgårdarna ur byarna, ofta till ett ’befäst’ läge, ses här som ett resultat av att man anammat en ny feodal och territorialiserad syn på omgivningen och de människor som levde där.” (s 168). Det skulle logiskt innebära att godsherrarna i gammal tid själva haft hand om den direkta arbetsledningen och att utflyttningen av huvudgårdarna varit uttryck för en mer territorialiserad makt (s. 163 f). Till hinder för ett reservationslöst accepterande av en sådan här intresseväckande tolkning finns tyvärr ett par komplikationer. Den ena är det förmodligen även socialt omfattande brytessystemet, som redan i början av medeltid hade gamla anor. Huvudgårdar under bryteförvaltning upplöstes under loppet av 1300-talet och brytarna kom då successivt att jämföras med landbor (Andrae 1960: 94; Nevéus 1974; Lindkvist 1979: 46 - 49; Myrdal 1985: 36 f; 197 f; Hermanson 2000: 72 f; Tollin 2002: 227-34). Den andra komplikationen är att senmedeltida räkenska-

per visar att änkor, men också hustrur till stormän, kunde ha ett mycket omfattande ekonomiskt ansvar för godsdriften och vara arbetsledare för arbetsfolk, fogdar och skrivare.

Det gamla och det nya

Man kan instämma med Hansson om att frågan om (strukturell) kontinuitet eller diskontinuitet mellan vikingatidens och medeltidens samhälle, liksom det medeltida frälsets eventuella ursprung i en vikingatida aristokrati, är en av de mer spännande i skandinavisk historia (s. 144 f.). Hansson förespråkar kontinuitet. Han betraktar det nordiska medeltids-samhället som feodaliserat utifrån en social definition där olika beroendeband mellan individer och grupper varit i fokus och menar sig kunna iaktta hur ett ”runstensfrälse” under senmedeltid blivit ”rustjänstfrälse” (s. 28-29). Frågan kunde kanske ha problematiseras ytterligare mot bakgrund av att man enligt Hanssons dessförinnan verkar ha gravlagt en större andel av befolkningen i Finnveden i individuellt väl synliga gravar och att det närmast motsatta förhållandet skulle ha gällt i Varend (s. 61).

Det har många gånger uttryckts en anakronistisk överskattning av kunga-/centralmaktens styrka under den förstatliga eller förfeodala epoken, associerad med (van-)föreställningen om en tämligen fast organisation med ett institutionaliserat ledarskap. Järnålderns samhällen var i huvudsak

stratifierade hövdingadömen. Ledarnas hierarkiska maktposition manifesterades och upprätthölls på olika nivåer med stöd av mindre heterarkier, en form av uppvaktningar av följesmän och tjänstemän med familjer. De utförde olika tjänster åt ledaren och stod i gengäld under dennes beskydd (Hermanson 2000: 117 med not 208). Det var dessa följesmäns lojalitet gentemot den hierarkiska ordningen som bekräftades med det ritualiserade belönings-/gåvosystemet, förmodligen förebild för senare tiders ordensväsen. Situationen med det ömsesidiga beroendet bär för övrigt vissa likheter med modern maffiakultur. Maktbegreppet

var säkerligen differentierat. I vissa kretsar var makten definierad av släktgruppens godsägande, i andra av ett inflytande grundat på enskild odalsrätt (Hermanson 2000: 147, 181-84, 219, Sawyer 1991: 4 f; Vestergaard 1988; Zachrisson 1994). Det går att i runstenarnas befolkning i uppsverige urskilja vissa heterarkiska eliter. Bifogad modell av sociala strukturer under yngre järnålder är ett skissartat försöka att schematiskt differentiera olika strata och olika former av heterarkiskt, inflytande under rubrikerna privilegier, makt och anseende (fig. 1)

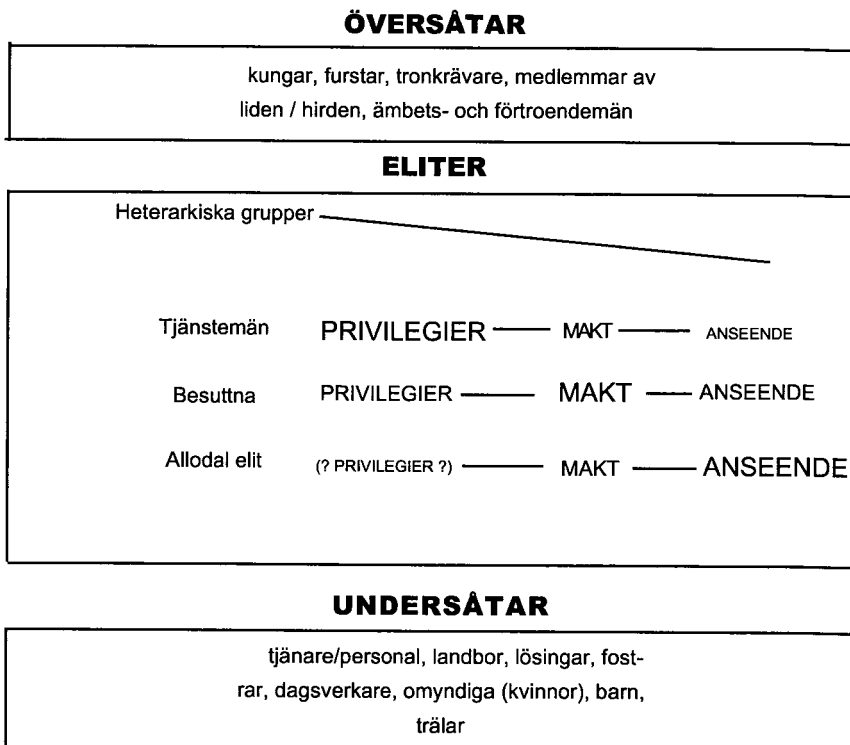

Fig. 1: Modell av sociala strukturer under yngre järnålder.

Fursten-regenten var i sin kungaroll framför allt "primus inter pares" i ett heterarkiskt nätverk av släktingar, fränder och förtrogna men också av konkurrenter och tronkrävare. Heterarkiernas direkta makt verkar klinga av under 1200-talet i takt med att regenterna började framträda som ledare för en successivt uppbyggd förvaltning, men statsbildningsprocessen hade olika tempo i olika regioner (Lindkvist 1988: 30; 1996: 237). Den politiska makten centraliserades och institutionaliserades i Danmark under kung Valdemar I (1157-82) och i Norge under kung Sverre (1184-1202) medan "det långa 1100-talet" på svenskt område avslutades först med Birger jarl och hans söner vid 1200-talets mitt, beroende på segt motstånd från de gamla släktgrupperna (Hermanson 2000: 36; Carelli 2001: 213-15). Det öppna fältslaget vid Sparsåtra år 1247 var en kraftmätning mellan de nya "statliga" hierarkiernas makt-havare och företrädare för de gamla heterarkiska maktstrukturerna (Lindkvist 1996: 237). Efter Alsnö möte år 1279 började motsättningarna neutraliseras i och med att adeln etableras (Lindkvist 1988: 8; jfr Carelli 2001).

Elitgruppen av tjänste- och ämbetsmän, "potentaterna", omfattar följesmännen, svennerna och drängarna, landvärnarna, skepparna osv. Den besuttna eliten, "magnaterna", är de som på runstenarna visar att de representerar en tidig, familje- och släktrelaterad godsbildning. Den allodala eliten, slutligen, är de odalsägande, fria bönderna med hävdvunna markrättigheter som bland annat bekräfta-

des av gårdsgravfälten och av muntlig tradition (Jfr Lindkvist 1979; Carelli 2001: 66-67). Deras särskilda sociala rang uttrycks med epitetet god, vilket i senare språkbruk närmast motsvaras av uttrycket välboren/välbördig. Här ligger en starkt positiv värdering av det sociala anseendet som norm. På lägre social nivå befann sig tjänare, personal landbor, dagsverkare samt åldringar och barn m.fl. som till liv och lem var bundna till en gårdsherre eller ett familjeöverhuvud.

Agundaborg, Hultaby och Källarholmen, Sunnerå

Hansson presenterar i avhandlingens i kapitel 12 ett par lokaler på vilka han själv i ett par fall utfört arkeologiska undersökningar. Det här är högintressanta platser med unika anläggningar: Agundaborg (s. 225-233), det makalösa Hultaby (s. 217- 225), Källarholmen i Sunnerå (s. 233-39) och Göshult. Hanssons framställningar väcker frågor och reaktioner. Några uppslag och alternativa förklaringar skall här avslutningsvis presenteras.

Agundaborg

Anläggningen Agundaborg från sent 1200-tal eller tiden omkring år 1300 representerar ett par skilda arkeologiska fenomen, t.ex. att kulturlagren nästan är obefintliga och husen saknar spisrösen. Hansson har gjort den viktiga iakttagelsen att många

huvudgårdar ger intryck av att bara ha varit i bruk under någon generation. De verkar ha kunnat försvinna och åter dyka upp efter ett antal år (jfr s. 73-74). En viktig fråga är om dessa anläggningar, med ett modernt begrepp blev nedlagda, huruvida byggnaderna monterades ned, om de revs eller om de bara övergavs och lämnades att förfalla. En naturlig följdfråga är om det är möjligt att en så pass stor anläggning byggts för tillfällig användning eller för ett särskilt tillfälle (?) Ett inte minst iögonenfallande svar på den frågan är Bulverket i Tingstäde träsk på Gotland som färdigställdes under några år på 1130-talet genom en förmodligen massiv arbetsinsats, men som likafullt endast var avsett för en enstaka historisk händelse (Johan Rönnby muntligen; Rönnby 1995: 65, 120 f). I Hákonarsagan berättas att kungen lät resa en byggnad för en del av kröningsfestligheterna på grund av det dåliga vädret. Vackra hallbyggnader beskrivs även i två av Eufemiaromanerna (Hákonar saga: 140 f; Vilhelmsdotter 1999: 38-41). Herman Bengtsson har givit flera exempel på byggnader som uppfördes inkom för tillfälliga festligheter, bl.a. år 1184 för en hovfest utanför Mainz anordnad av kejsare Fredrik Barbarossa, år 1308 i för Edvard II:s kröning i London, år 1468 för bröllopet mellan Karl den Djärve och Margareta av York i Brügge och sommaren 1561 för Erik XIV:s kröning i Uppsala. Ett särskilt detaljrikt exempel ger Erikskrönikan i sin skildring av hur man lät bygga en festsal i Lödöse för hertigarnas dubbelbröllop år 1313. Lödöse-huset var en källarstuga. Byg-

get uppges ha stått under ledning av en särskild byggmästare och tagit ungefär tre månader att färdigställa för att sedan göra tjänst under endast fyra dagar! (Bengtsson 2000: 33-38; *Erikskrönikan*, ..., 1987: 146, 232). Man kan slå fast att knuttimringen var en lego-teknik, att byggnader räknades som lösöre samt att de besuttna magnaterna hade tillgång till en stor arbetskraftsresurs. Slutledningen blir att vi kan räkna med att en del gårdsanläggningar faktiskt inte byggts för permanent bruk utan troligen förblivit en sorts filialer, de stora materialkostnaderna och resursåtgången till trots, och monterats ned efter användningen. Häri skulle även kunna inrymmas ett svar på frågan om dessa anläggningars källmässiga anonymitet.

Hultaby

Riksrådet Eringisl Suneson /Båt, Eringisl Sunesons ätt/ utfärdade både år 1353 och 1392 dokument "in Holtabodhæ". Att han gift sig till titeln jarl av Orkneyöarna garanterade säkert en exklusiv placering vid festligheter, men av större dignitet var att hans morfar Henrik Glysing hade varit Magnus ladulås' bankir och på sin tid troligen stor godsägare i regionen. Fadern Sune Jonsson /båt/ var, förutom lagman på Öland och i Tiohärad, år 1329 även Kalmarfogde vilket visar en stark koppling till den regerande kungen (Gillingstam 1965: 188 - 91; Fritz 1973: 90; Blomkvist 1979: 256 f; Brunius & Ferm 1990, s. 269f; Axelsson & Janzon & Rahmqvist

1996: 99). Eringisl var från ca år 1359/77 tredje gången gift med Ingeborg Magnusdotter /Ulvåsa-ätten/. Döttrar giftes med lagmän i landets absoluta toppskikt, UlfAbjörnsson /Sparre av Tofta/ och Nils Turesson /Bielke/. Han var, vid sidan av Linköpingsbiskopen Nils Markusson, ännu år 1358 en av Erik Magnussons närmaste män. Det här skisserade sociala nätverket i den inre kretsen kring kungen, riksrådet, lagmännen och Kalmarfogdarna, är helt kongruent med Hultabys majestätiska huvudbyggnad, vars mer än nio meter breda (!) entrétrappa förefaller vara som klippt och skuren för t.ex. exklusiva parader och uppställningar. Hansson beskriver inspirerat hur borghuset kan ha varit en arena för bl.a. offentliga mottagningar. Med tanke på scenografin föreslår han att den öppna platsen fungerat som auditorium. I Hanssons vision är trappan talartribun, men även det omvända rumsliga situationen är möjlig. I en sådan modell blir den öppna planen scengolv och trappan platser för publiken. En särskild aspekt på det här högintressanta byggnadskomplexet ligger i förklaringen av de rumsliga strukturerna. I skissen Fig. 103 har inte spisrösen markerats som i Fig. 99. Därvid har en av de viktigaste komponenterna till ledning förslaget till tolkning fallit bort. Den lilla trappan på anläggningens SO sida vetter rakt emot en gårdsanläggning som har hus I som bostadsdel och vars närmast omkringliggande sex eller åtta byggnader, bildar en slutna gård i likhet med paradbyggnaden. Vid sidan av denna gård finns mot SO ytterligare en hus-

grupp med en mangårdsbyggnad med eldstad. Denna husklunga bildar inte något slutet gårdsrum, utan en lineär och öppen struktur med längorav hus i en byliknande struktur! Oavsett om dessa två komplex består av 9 + 9 eller 7 + 11 byggnader så har vi att göra med två morfologiskt olikartade gårdsgrupper som kan antas uttrycka olika sociala roller. Det rör sig ganska säkert om herremannens resp. tjänstemannens bostad. Borgherren har vid sina besök på Hultaby troligen bott i hus I och gårdsfogden/bryten i gården SO därom. Hansson tolkar hus VIII mitt rakt framför huvudtrappan som eventuellt borgherrens hus men byggnadernas läge kring gårdsplanen mitt emot huvudbyggnaden kan läsas som en metafor för följet/uppvaktningen. Husets odiskutabla exklusivitet skulle i så fall snarare markera hedersgästens logi. Med en sådan tolkning blir det också tydligt att Hultabykomplexet avspeglar en alldeles särskild situation. Kanske ser vi också här en anläggning för mer eller mindre tillfälligt bruk (?)

Källarholmen, Sunnerå

Hus I på Källarholmen, Sunnerå, med ca tio meters sida (= ca 18 x 18 alnar) och över två meter tjocka (= ca 4 alnar) stenmurar är i Fig. 112 rekonstruerat som ett knuttimrat hus med ett par våningsplan (s. 238). Byggnadstekniskt rör det sig, liksom i Hultaby, om en källarstuga. Det här var enligt Hansson inte gårdens egentliga böningshus, en roll han med ledning av eldstad, gårdsstruktur och mark-

topografi tilldelar hus II (se Fig. 110). Källarstugan hade en delvis nedgrävd, (kall-)murad källare som ibland varit välvd, ibland försedd med bjälklag, på vilken vilat en timrad överbyggnad, vilken som regel saknat eldstad. Överbyggnaden har inrymt en exklusiv dagligstuga som manifesterat det lokala herraväldet. Byggnadstypen menade redan Erik Lundberg ha varit betydligt mera frekvent och spridd än vad som framgått av de fåtal publicerade beläggen och troligen vanligast i städerna (DS 1352; jfr DS 1000; Lundberg 1932: 225). Byggnader med murar på fyra resp. fem alnar kan ha burit två plan eller fler, dvs. varit torn eller barfreder av trä, sten/tegel (Lovén 1996: 79 f; U Eriksson 1997). Huset i Sunnerå har byggnadstekniskt alltså varit en källarstuga med två eller fler våningsplan i samma storleksordning som de mycket högt rankade anläggningarna Saxholm, Opensten och Ymseborg. Den stenlagda källaren har förmodligen bildat en upphöjd sockel för timmerstugan som därmed inte vilat på markplan som på rekonstruktionsteckningen.

* * *

Hansson betonar (s. 85-86) att den bild han fått av sin analys är att medeltidens samhälle varit betydligt mer föränderligt än vad man tidigare an-

sett. Han drar slutsatsen att det inte förekommit någon generell kris för lågfrälset utan rört sig om en stor social, ekonomisk och rumslig rörlighet som kanske påverkats eller till och med betingats av arvsskiftet. När en huvudgård försvann ur en familjs ägo verkar en annan ha tagit chansen att etablera sig som frälse. Det kan konstateras att arvtagare i flera fall lagt ned faderns huvudgård och etablerat släktens främsta säte på sin egen gård. Hansson återkommer i sina slutkapitel till tankegången att det stora antalet frälsemän var en följd av en medveten politik från kungamaktens sida för att öka kontrollen av de väldiga skogsområdena och gränstrakterna i södra Götalandskapen.

Martin Hansson har brutit ny mark för bl.a. borg- och bebyggelseforskningen genom att studera och reflektera över innebörden av gårdarnas och borgarnas platser i landskapet och inte endast behandla dem som arkeologiska lokaler eller konsthistoriska artefakter. Resultaten av de enskilda arkeologiska analyserna och de nya tolkningsperspektiven på det här forskningsfältet kommer med visshet att vitalisera dialogen med historikerna.

Ola Kyhlberg är professor vid Institutionen för arkeologi och antik historia i Uppsala.

Litteratur

- Andrae, C. G. 1960. Kyrka och fräse i Sverige under äldre medeltid. *Studia Historica Upsaliensia IV*.
- Andrén, A. 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*.
- Anglert, Marit. 1993. Kyrkorna i Möre. Möres kristnande. *Projektet Sveriges kristnande. Publikationer. 2*.
- Axelsson, R. & Janzon, K. & Rahmqvist, S. 1996. *Det medeltida Sverige. 4 Småland. 3 Öland. RAÄ*.
- Bengtsson, H. 2000. Den tillfälliga hallbyggnaden under medeltiden. *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur*. (red.) B.-I. Johansson och Chr. Lovén.
- Berg, J. 2000. *Forskningsprojektet "Guds och landskap i Östergötland 1000-1800. Delstudie medeltid och 1500-tal*. Licentiatuppsats i Kulturgeografi, Stockholms universitet.
- Blomkvist, N. 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. *Kalmar stads historia I. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden fram intill 1300-talets mitt*.
- Blomkvist, N. manus. *Kulturkonfrontation oder Kompromiss ? Der frühe Urbanisierungsprozess und die Ankunft der Hanseaten in Gotland und am Kalmarsund*.
- Brunius, J. & Ferm, O. 1990. *Det medeltida Sverige. 4 Småland. 2 Handbörd, Stranda. RAÄ*.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26.
- Conradi-Mattsson, A. 1998. Riseberga kloster, Birger Brosa och Filippsönerna. *Vetenskapliga skrifter utgivna av Örebro Läns Museum 2*.
- Duby, G. 1981. *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200*.
- Duby, G. 1998. *Makten och kärleken. Om äktenskapet i feodalismens Frankrike*.
- Ericsson, A. 2001. Möre mellan järnålder och medeltid - omvandlingen av ett agrarlandskap. *Möre. Historien om ett småland. E22-projektet*. (red.) G. Magnusson.
- Erikskrönikan. Redigering, inledning och kommentar Sven-Bertil Jansson. 1987.
- Ericsson, U. 1997. *Det murade tornet på Saxholmen*. Magisteruppsats i arkeologi. Stockholms universitet.
- Ferm, O. 1990. De högadliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt - geografisk uppbyggnad, räntestruktur, godsdrift och hushållning. *Studier till Det Medeltida Sverige 4*.
- Ferm, O. & Rahmqvist, S. & Thor, L. 1987. *Det medeltida Sverige. 4 Småland. 1 Norra och Södra Möre, Kalmar stad. RAÄ*.
- Fogelklou, E. 1919. *Birgitta*.
- Fritz, B. 1973. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434. 2*. Stockholm Studies in History 18.
- Gaunt, D. 1983. *Familjeliv i Norden*.
- Gillingstam, H. 1965. *Lejonbalk. Äldre svenska fräsesläkter. Ättartavlor utgivna av Riddarhusdirektionen genom F Wernstedt. I. Häfte 2*.
- Håkonar saga Håkonarsonar, efter Sth.8 fol. AM 325 VIII, 4:o og AM 304 4:o. Utgitt for Kjeldeskriftfondet ved Maria Mundt. 1977.
- Harrison, D. 2000. *Stora Döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa*.
- Karlsson, L. 1988. *Medieval Ironwork in Sweden. Volume I, II. KVHAA*.
- Lindkvist, Th. 1979. *Landborna under äldre medeltid*. Acta universitatis upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 110.
- Lindkvist, Th. 1988. *Plundring, skatter och den feudala statens framväxt*. Opuscula Historica Upsaliensia 1.
- Lindkvist, Th. 1996. *Kungamakt, kristnande, statsbildning. Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. Red. B. Nilsson. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer. 5.

- Losman, B. 1984. Kvinnorna och makten eller Vart tog sköldmörna vägen? *Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna.* (red.) R. Ambjörnsson & D. Gaunt.
- Lovén, Ch. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige.* KVHAA. Antikvariska serien. 40:e delen.
- Lundberg, E. 1932. Hårstorp. En herregårdsbyggnad från femtonhundratalet och dess medeltida fränder. *Arkeologiska Studier tillägnade H.K.H. Kronprins Gustaf Adolf*, utgivna av Svenska Fornminnesföreningen.
- Myrberg, N. 1995. *Myntningen under Magnus Ladulås 1275-1290.* C-uppsats i arkeologi. Stockholms universitet.
- Myrdal, J. 1985. Medeltidens åkerbruk. *Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520.* Nordiska Museets Handlingar 105.
- Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000 - 1700. Det svenska jordbrukets historia.*
- Nevéus, C. 1974. *Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige.* Acta universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 58.
- Paulsson, G. 1974. *Annales Suecici Medii Aevi.* Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven av Göte Paulsson. Bibliotheka Historica Lundensis XXXII.
- Riley-Smith, J. 1997. *The First Crusaders, 1095-1131.*
- Rönby, J. 1995. *Bålverket. Om samhällsförändring och motstånd med utgångspunkt från det tidigmedeltida Bulverket i Tingstäde träsk på Gotland.* Studier från UV Stockholm. RAÄ, Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 10.
- *Röster från svensk medeltid.* 1990. Latinska texter i original och översättning. Utg. av H.Aili, O. Ferm och H. Gustavson.
- Sawyer, P. 1991. *När Sverige blev Sverige.* Occasional Papers on Medieval Topics 5.
- Smedberg, G. 1973. *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie.* Bibliotheka Theologiae Practicae 32.
- Staecker, J. 1999. Dialog med dem Tod. Studien zu den mittelalterlichen Grabplatten Schwedens im Spiegel der Europäisierung. Die Epigraphik. *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD.* Transaction of the local level-symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Kalmar May 7-10 1998.
- Tollin, C. 2002. Alvastra kloster och Sverkerätten. En rumslig studie av det tidigmedeltida ägoinnehavet. *Ny väg till medeltidsbrevet.* Skrifter utgivna av Riksarkivet 18.
- Werbart, B. 2000. Judar under 1000-talet. *META 2000:2.*
- Vestergaard, T.A. 1988. The system of kinship in early Norwegian law. *Mediaeval Scandinavia* 12.
- Vilhelmsdotter, G. 1999. *Riddare, bonde och biskop. Studier kring tre fornsvenska dikter jämte två nyeditioner.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History and Literature 42.
- Zachrisson, T. 1994. The Odal and its Manifestation in the Landscape. *Current Swedish Archaeology* Vol. 2.
- *Äldre svenska frälsesläkter (ÄSF):*
 - 1957 Ättartavlor utgivna av Riddarhusdirektionen genom Folke Wernstedt. I. Häfte 1.
 - 1965 Ättartavlor utgivna av Riddarhusdirektionen genom Folke Wernstedt. I. Häfte 2.
 - 1989 Ättartavlor utgivna av Riddarhusdirektionen genom Folke Wernstedt, Hans Gillingstam och Pontus Möller. I. Häfte 3.
 - 2001 Ättartavlor utgivna av Riddarhusdirektionen genom Fil. doktor Hans Gillingstam. II. Häfte 1.

Bayesiansk förvirring

Jesper Jerkert

Abstract

Bayesian confusion

The purportedly Bayesian analysis of Niels Lind (2002) contains two flaws. First, Lind has mixed up two different hypotheses. Secondly, he has estimated the prior probability without considering all available relevant information. Lind's conclusion is thus invalid.

Inledning

Jes Wienbergs (2001) artikel om pseudoarkeologi och "sakral topografi" handlar bland annat om Erling Haagensens teorier att medeltida kyrkor på Bornholm medvetet skulle ha placerats på rad. Om man drar ut linjerna mellan två par av kyrkorna, korsar de varandra på Christiansø, som ligger ca 2,5 mil norr om Bornholm. Wienberg är skeptisk till Haagensens påståenden. Å andra sidan har Niels Lind (2002) utfört en bayesiansk analys ur vilken han drar slutsatsen att "it is almost certain that some of the 15 medieval churches were deliberately aligned with Christiansø" (s. 55). Man kan fråga sig om det alls är meningsfullt att utföra bayesiansk analys på det aktuella materialet. Jag ska här

antaga att så trots allt är fallet, och koncentrera mig på den analys som Lind har gjort. Jag anser att den innehåller två betydelsefulla fel.

Sammanblandning av hypoteser

Lind låter a beteckna de fakta som föreligger angående kyrkornas koordinater, b betecknar hypotesen "none of the 15 medieval churches were deliberately aligned with Christiansø", och c den komplementära hypotesen "some of the 15 medieval churches were deliberately aligned with Christiansø" (s. 51f). Att b och c är komplementära betyder att de inte samtidigt kan vara sanna, men att en av dem måste vara sann. Om man lägger ihop sannolikheten för b med

sannolikheten för c får man således ett, vilket kort skrivs $P(b) + P(c) = 1$. Lind önskar beräkna $P(b|a)$, sannolikheten att hypotesen b är sann givet att kyrkorna är placerade som de är. För att Bayes sats ska kunna användas måste bl.a. $P(a|b)$ beräknas, sannolikheten att kyrkorna är placerade som de är givet att hypotesen b är sann. Lind skriver: "If none of the 15 medieval churches were deliberately aligned with Christiansø, then any alignment must be accidental, due to random coincidence of the church-to-Christiansø azimuths" (s. 52). Lind går sedan vidare och beräknar $P(a|b)$ utifrån modellen att kyrkorna placerats helt slumpmässigt.

Men här har Lind glidit iväg en bit från ursprungsdefinitionen av b . Det finns tre fall: (1) Medveten placering av kyrkor på linjer med inriktning mot Christiansø. (2) Medveten placering av kyrkor på linjer, men inte med inriktning mot Christiansø. (3) Ingen medveten placering av kyrkor på linjer. Fallen (1), (2) och (3) täcker alla tänkbara fall, dvs. summan av deras sannolikheter är ett. Vidare gäller att bara ett av fallen verkligen kan vara sant. Lind låter hypotesen c motsvara (1). Hypotesen b motsvarar enligt Linds ursprungsdefinition komplementet till (1), dvs. unionen av (2) och (3), men efter ett tag låter Lind b representeras av en slumpmodell, vilket kan åsyfta (3), men knappast (2). I en diskussion om lämpligt val av a priori-sannolikhet skriver Lind till exempel: "[A] person reasonably skeptical about Haagensen's theory could a priori assign probabilities $P(b_0)$

$= 0.95$ and therefore $P(c_0) = 0.05$, odds 19:1 in favour of the hypothesis of a chance geometry" (s. 53). Men givet att det skulle finnas en medveten placering av kyrkorna på linjer går det att konstruera tusentals hypoteser som är lika trovärdiga som Christiansø-hypotesen. Så även om man godtar att sannolikheten för slumpmässig geometri ("chance geometry") skulle vara 95%, blir sannolikheten för c inte 5% utan många storleksordningar lägre. Linds beräkningar är således felaktiga.

För säkerhets skull bör jag tillägga, att även om det kunde vara rimligt att låta (3) representeras av en slumpmodell, är det alls inte invändningsfritt. I verkligheten är kyrkor naturligtvis *aldrig* slumpmässigt utplacerade. De är alla byggda av medvetna människor, och deras placering har rimligtvis påverkats av en rad olika faktorer, såsom närheten till andra kyrkor, befolkningsunderlaget, topografin, etc. (jfr Rabow 2000, särskilt s. 123).

A priori-sannolikheten

Lind anser att hans val av a priori-sannolikhet är "reasonably skeptical". Han hänvisar till det faktum att 95% konfidens är en vanlig nivå vid statistisk hypotesprövning inom många tillämpade vetenskaper. Han skriver också, att en sannolikhet kring 90-95% kan betecknas som "almost certain" enligt en undersökning av hur människor anser att sannolikheter och uttryck för sannolikheter hör samman. Dessa två argument utgör

hela Linds motivering vid valet av a priori-sannolikhet. Att enbart hänvisa till sådana allmänna tumregler kunde vara godtagbart om det inte fanns någon ytterligare information att ta ställning till. Men någon brist på information råder verkligen inte!

A priori-sannolikheten vi ska ta ställning till är ungefär: Hur troligt är det att kyrkobyggare under en viss historisk period medvetet skulle placera kyrkor enligt vissa mönster på Bornholm? Det bästa sättet att besvara frågan är att göra en noggrann analys, dela upp frågan i mindre bitar som kanske är lättare att besvara, och sedan väga samman bedömningarna. De mindre frågorna skulle t.ex. bli: Hur ser Bornholms topografi ut? Hur avancerad teknik skulle det krävas för att placera kyrkor i mönster över de aktuella avstånden? Fanns sådan teknik på Bornholm vid den aktuella tiden? Skulle en medveten placering av kyrkor längs linjer vara relevant i den tidens föreställningsvärld? För att kunna besvara sådana frågor krävs expertkunskaper, och man bör därför tillfråga specialister inom topografi och inom medeltidens filosofi, matematik och teknologi. Lind tar avstånd från frågor av denna typ, som han anser vara alltför luddiga (s. 50; se även citatet av Kelvin som inleder Linds artikel). I så fall förstår jag inte varför han överhuvudtaget försökt

genomföra en bayesiansk analys. Bayesiansk statistik går ut på att man väger samman sin välgrundade mening före en viss evidens (a priori) med evidensen, och på så sätt får ett resultat (a posteriori). Evidensen är vanligen av okontroversiell matematisk natur. A priori-uppskattningen måste däremot ofta tas fram just genom analys av "luddiga" frågor - om den alls ska återspegla några förkunskaper. Ju bättre motiverad a priori-bedömningen är, desto säkrare kan man också anse att resultatet av den bayesianska analysen blir.

Slutsatser

Lind har blandat ihop två olika hypoteser i sin bayesianska modell, och hans beräkningar är därför oriktiga. Dessutom har han tagit fram sin a priori-sannolikhet med mycket grova metoder, utan att analysera själva saksfrågan. Dessa båda invändningar är oberoende av varandra - även om Lind bara förtjänade att kritiseras på den ena punkten, skulle det räcka för att göra hans analys ogiltig.

Jesper Jerkert är student på civilingenjörsprogrammet Teknisk fysik, KTH, Stockholm.
E-post: jerkert@kth.se.

Litteratur

- Lind, N. 2002. On the alignments of Bornholm's medieval churches. *META* 2002:2.
- Rabow, H. 2000. Kartan och den arkeologiska verkligheten. I: *Högskolans lågvattenmärken*, red. Hansson, S. O. & Sandin, P., s. 109-141.
- Wienberg, J. 2001. Arkæologi, pseudoarkæologi og sakral topografi, *META* 2001:4.

Kirker, statistik og vrøvl

Jes Wienberg

Abstract

Churches, statistics and nonsense

A critical reply on Haagensen's article "Churches, geometry and statistics" in META 2002: 2.

"There are three kinds of lies: lies, damned lies, and statistics."
(Mark Twain)

Bornholms "hellige geometri"

I "Kirker, geometri og statistik" tilbageviser Erling Haagensen dele af min artikel "Arkæologi, pseudoarkæologi og sakral topografi" (Haagensen 2002a, jfr. Wienberg 2001). Haagensen afviser de afsnit, som var kritiske til hans egne idéer og bøger, altså kritiske til hans påstande om en "hellig geometri" på Bornholm skabt af Tempel-herrerne (Haagensen 1993; 2000; også www.merling.dk). Kort sammenfattet hævder Haagensen, at jeg ikke har lykkedes at falsificere forekomsten af en hellig geometri; han fremfører nye argumenter for geometriens eksistens; og han afslutter med argumenter for, at det faktisk var muligt at etablere en geometri med

linjer, der sammenbandt Bornholms kirker og Christiansø.

Min kritik af Haagensen's vidtløftige idéer om Den hellige Gral, pi (π), skatten fra Salomons tempel og andre mysterier vælger han ikke at kommentere (jfr. dog Haagensen 2002b og Wienberg 2002). Idéen om en linje fra Østerlars kirke ned til Rennes-le-Château i Sydfrankrig (og til Jerusalem) har han dog opgivet.

Falsifikation og statistik

Hvornår kan en hypotese opfattes som falsificeret? Ja, det er et godt spørgsmål. Selv om jeg har vist, at der findes talrige muligheder for at kon-

struere geometriske modeller med udgangspunkt fra 16 punkter, dvs. 15 kirker samt Christiansø, mener Haagensen ikke, at jeg har lykkedes at falsificere den matematiske del af hans model. For jeg har ikke "videnskabeligt" kunnet modbevise muligheden for at geometrien har eksisteret.

Nå, det har nu aldrig været min hensigt at bevise eller modbevise kun at sandsynliggøre eller usandsynliggøre. Hvem kan således modbevise, at Tornerose har levet, eller at verden blev skabt for fem minutter siden med vore erindringer og alt? (jfr. Hansson 1995, s 58f) Og for at citere mig selv om Haagensens hypoteser: "Kan de ikke entydigt modbevises, så kan de karakteriseres som meget meget usandsynlige." (Wienberg 2002, s 184)

En første forudsætning for overhovedet at kunne gennemføre en falsifikation er, at vi kan blive enige om hvilken hypotese, som skal granskes. Og det er ikke så enkelt. For dels er Haagensens matematiske resonnement ikke overvældende anskueligt, dels foretages justeringer eller "forbedringer" i såvel geometrien som den historiske fortolkning fra gang til gang. Den metodiske argumentation, selve den hellige geometri samt historien ændres således fra "Bornholms mysterium" over "Tempelherrerne Skat" til hjemmesiden og den seneste artikel (Haagensen 1993; 2000; 2002a). Hvor mange kirker er således omfattet af den hellige geometri med eller uden argumentation: 13, 12, 14, 9 eller egentlig bare fire kirker? Handler det

om én eller flere overlappende geometrier? Mere præcist, hvilke linjer eller figurer er hellige? Eller er det kirkernes lokalisering, som er hellig? Haagensens studier er måske i stadig udvikling, og det er jo fortrinligt, eller så sikres hypoteserne mod be-sværende falsifikation ved, at Haagensen hyppigt ændrer standpunkt. Finder man noget kritisabelt, har han forlængst rejst videre. Et sted har Haagensen dog valgt at stå fast, nemlig ude på Christiansø.

I sit forsvar reducerer Haagensen hele sin tankebygning til én enkel iagttagelse, som skulle testes. Han reducerer den hellige geometri til det faktum, at kirkelinjerne fra henholdsvis Klemensker-Rø og Ny-larsker-Østerlarsker krydser hinanden ude på Christiansø. Med henvisning til en statistisk analyse udført af ingeniøren Niels Lind, kan Haagensen fastslå, at dette linjekryds "almost certain" ikke kan være tilfældigt. Heraf skulle så følge, at også resten af den geometriske model nu er "videnskabeligt sandsynliggjort" (Haagensen 2002a jfr. Lind 2002).

Linds statistiske analyse er ikke umiddelbart begribelig for en lægmand, altså en ikke-matematiker som undertegnede. At to kirkelinjer skærer hinanden på Christiansø skulle tilsyneladende være så mærkeligt, at det ikke kan være en tilfældighed. Men Linds hypotesetest med brug af Thomas Bayes formel er tvivlsom (jfr. Jerkerts indlæg i dette hæfte af META). For at citere matematikeren Jørn

Schmidt: "Man kunne jo udvælge sig 4 tilfældige kirker -og trække linier gennem dem 2 og 2. Hvis linierne ikke er parallelle, så vil de skære hinanden i netop et punkt P. Efterfølgende kunne man bruge Linds metode til at beregne sandsynligheden for at to linier trukket på denne måde vil skære hinanden i P. Man ville få præcis det samme resultat, som Lind nåede frem til i sin artikel! Det virker helt absurd." (Schmidt i brev dateret 28 aug. 2002)

Og i forbi-farten bemærker jeg, at Lind citerer lord Kelvin, der mente, at kundskab, som ikke kan udtrykkes i cifre, er util-fredsstillende. Med den holdning kan store dele af Lunds Universitet lige som University of Waterloo, hvor Lind har arbejdet, nedlægges.

Men! Selv om vi accepterer, at linjekrydsets lokalisering ikke kan være en tilfældighed, så følger ikke deraf hverken med logik eller "sund fornuft", at resten af Haagensens tankebygning er blevet bekræftet! Vi kan ikke af den begrænsede statistiske analyse fastslå som sandsynligt, at alle de øvrige punkter, vinkler, linjer og afstande er ikke-tilfældige, at kirkerne blev placeret med tanke på en geometri, at geometrien gemmer hemmeligheder, at en skat er skjult under Østerlars kirke eller at Tempelherrerne (eller Sværd-ridderne) organiserede geometrien og kirkebyggeriet.

Lad mig nu vende om på perspektivet: Valget af netop linjekrydset på

Christiansø som test er ikke vilkårligt! Haagensen og Lind har valgt at fokusere på en lille del af den hellige geometri, som ikke er repræsentativ for helheden. For ingen af de andre dele af geometrien, som Haagensen fremmaner, har samme simple og næsten visuelle karakter. Iøvrigt er linjen Klemensker-Rø-Christiansø bare en hjælpelinje, som ikke indgår i det bornholmske pentagram.

Haagensens "geometriske ejendommeligheder"

Haagensen fremlægger også nye argumenter for eksistensen af en hellig geometri på Bornholm. Metodikken er den samme som tidligere - og lige så utroværdig. Haagensen tegner geometriske figurer, som direkte eller indirekte forbinder nogle af de bornholmske kirker samt Christiansø. Haagensen identificerer derefter noget et eller andet sted blandt alle faktiske og "teoretiske" punkter, linjer, cirkler, vinkler og afstande, som han finder er "geometriske ejendommeligheder", f. eks. en azimuth på 40,78 grader. Endelig forklarer han "ejendommelighederne" indenfor rammen af sit eget tankesystem og anser dermed, at geometriens eksistens i en middelalderlig virkelighed er blevet bekræftet. Det er et lukket system, hvor Haagensen selv frit kan formulere problemerne, betingelserne, metodikken og dermed de såkaldte resultater.

Det er udmærket, at META's læsere nu har fået et lille indblik i Haagensens

argumentation, så de selv kan danne sig en opfattelse. Tillad mig derefter at henvise læserne, og Haagensen selv, tilbage til matematikeren Martin Gardners karakteristik af den beslægtede ”pyramidologi” (Gardner 1957, s 177; citeret i Wienberg 2001, s 22f).

Trianguleringen

Haagensen hævder, at det var muligt at beregne og udlægge linjer over store afstande. Det understreges med illustrationer fra to lærebøger udgivet i henholdsvis 1607 og 1645, der viser triangulering med sigtelinjer over havet (Haagensen 2002a, fig 8-9). Men det er ikke tilfældigt, at illustrationerne er fra 1600-årene og ikke 400 år ældre. Illustrationerne kunne nemlig ikke være meget ældre. For netop i 1600-årene skete en radikal udvikling i trianguleringen og mere alment i opmålingsteknikken (Bachman 1973; Pade 1976). Hvad som tidligere århundreder evnede af præcision og opmåling til lands og til havs fremgår i al afslørende tydelighed af datidens kort og rejseinstruktioner (jfr. f. eks. Ermen & Mongroot 1987; Harrison 1998).

Haagensen mener imidlertid, at beregninger over store afstande var mulige og faktisk blev foretaget også langt tilbage i middelalderen. Som argument anfører han indledningen i gavebogen ”Liber daticus Roskildensis”, hvor der findes en beregning af Roskildes placering i forhold til Rom og Jerusalem. Beregningen skulle kunne være udført af den danske ma-

tematiker og astronom Peder Nattergal i 1274 (Haagensen 2002a, note 1).

Hvad Haagensen tilsyneladende har overset er kommentarerne til teksten. Udgiveren konstaterer nemlig, at de direkte afstande passer dårligt ved en moderne omregning (Pedersen 1983, Is 53ffjfr. Otto 1933, s 32). Eksemplet viser således det omvendte af, hvad Haagensen tror. Eksemplet viser, at middelalderens lærde netop *ikke* evnede de præcise og vidtstrakte beregninger, som han tillægger Tempelherrene.

I princippet var det sikkert muligt at etablere nogle sigtelinjer fra Christiansø ind til Bornholm via nogle af øens mange bavnehøje, sådan som Haagensen foreslår. Men hvordan skulle arbejdet med trianguleringen siden fortsætte? Hvordan skulle afstandene kunne måles med den nødvendige præcision? Skulle Tempelherrene slæbe en milevogn langs luftlinjen fra Bavnehøj ved Sorte Muld til Bavnet på Hammeren? Altså, skulle Tempelherrene slæbe en milevogn over land og hav i en lige linje langs Bornholms kuperede klippekyst? Slæbe en milevogn, som blev genopfundet i renæssancen? Eller slæbe kæder? Det skulle jeg gerne ville se gentaget som et eksperiment.

Geometriens genius

Bornholms kirker og korstogene kan vi diskutere, ja her er meget at udforske, men nogen hellig geometri behøves ikke for at komme videre. Selvfølgelig skyl-

des den hellige geometri på Bornholm ingen tilfældigheder. Geometrien eksisterer. Men den eksisterer som en moderne skipperskrøne, der forandres fra bog til bog, fra indlæg til indlæg. Geometriens genius er ikke Tempelherrerne eller Sværdridderne. Geometriens skaber er Erling Haagensen. Og skabelsestiden er ikke i 1100-årene, men i 1990'erne. Den hellige geometri er resultatet af årevis af tankespind eller

snarere computerspind. Morsom måske, men helt overflødig.

Jes Wienberg er professor i middelalderarkæologi ved Institutionen för Arkeologi och Antikens Historia i Lund.

Tak til Linda Finne (Rønne), Jesper Jerkert (Stockholm), Bodil Petersson (Lund) og Jørn Schmidt (Nyborg) for kommentarer.

Litteratur

- Bachman, E. 1973. *Att mäta himmel och jord*.
- Ermen, E. van & Mongroot, E. van 1987. *Sverige och de skandinaviska länderna i gamla kartor och tryk*.
- Gardner, M. 1957. *The Great Pyramid. Fads and Fallacies in the Name of Science*.
- Haagensen, E. 1993. *Bornholms mysterium. På sporet af Tempelherrernes hemmelighed og den glemte videnskab*.
- Haagensen, E. 2000. *Tempelherrernes Skat*.
- Haagensen, E. 2002a. Kirker, geometri og statistik. *META 2002: 2*.
- Haagensen, E. 2002b. Bornholm og de baltiske korstog. *Bornholmske Samlinger 2002*.
- Hansson, S. O. 1995. *Vetenskap och ovetenskap. Om kunskapens hantverk och fuskverk*. (1 udg. 1983)
- Harrison, D. 1998. *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*.
- Lind, N. 2002. On the Alignments of Bornholm's Medieval Churches. *META 2002: 2*.
- Otto, A. S. J. (udg.) 1933. *Liber daticus Roskildensis. Roskilde Gavebog og Domkapitlets Anniversarieliste*.
- Pade, E. 1976. *Milevognen og andre ældre opmålingssystemer: en kulturhistorisk skitse*.
- Pedersen, F. Saaby (red.) 1983-84. *Petri Philomenae de Dacia et Petri de S. Audomaro. Corpus Philosophorum Danicorum Medii Aevi X: I-II*.
- Wienberg, J. 2001. Arkæologi, pseudoarkæologi og sakral topografi. *META 2001: 4*.
- Wienberg, J. 2002. Mellem viden og vrøvl - Bornholms mystiske kirker. *Bornholmske Samlinger 2002*.

Internet-adresse

www.merling.dk (Erling Haagensen: "På skattejagt med Erling Haagensen")

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett eller via E-mail. Om Du skickar text från en PC-miljö, använd om möjligt programmet Microsoft Word. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar göres i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna digitaliserade bilder via e-mail eller på diskett i Tif-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.

Kari Uotila

Åbo medeltida rådhus - en stenbyggnad vid ett medeltida torg

Ivan Balic

Det sociala rummet som spegling av styrkerelationer

Claes Theliander

Kultplatskontinuitet i Västergötland?

Ola Kyhlberg

Huvudgårdar och herravälden - recension av Martin Hanssons avhandling

Jesper Jerkert

Bayesiansk förvirring

Jes Wienberg

Kirker, statistik og vrøvl